

ОБРАЗОТВОРЧІ ТРАДИЦІЇ НА ЗАХОДІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ У VII – НАПОЧАТКУ VI СТ. ДО НАР. ХР.: ВИТОКИ І ПРИЧИНИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

В статті аналізуються предмети з поселень та могильників середньодністровської (західноподільської) групи, які прикрашені зображеннями частин тіл тварин, птахів та ін. Зроблено спробу обґрунтувати існування на заході Українського Лісо степу ранньої і пізньої релігійно-образотворчих традицій. В ранній з них особливо відчутними були центральноевропейські і, в меншій мірі, вже затухаючі егейсько-анатолійські (в т.ч.хетські) впливи. Натомість, в пізній, реформованій на середньодніпровській та передкавказьких територіях, простежуються впливи з урарто-асирійського середовища. Носії ранньої і пізньої релігійно-образотворчих традицій могли представляти собою на Середньому Дністрі, як припускаємо – історичній Невриді, пласт місцевої лісостепової вершиницької аристократії, для задоволення потреб якої й виготовлялися художньо оздоблені речі.

Ключові слова: *Середньодністровська група, автохтони, релігійно-образотворча традиція, вплив.*

В останній час у середньодністровській (західноподільській) групі знайдено кілька нових предметів, які виконано у своєрідній художній манері, яку часто називають “звіриним стилем”¹. Накопичений на сьогоднішній день матеріал з цього питання, в т.ч. й речі з передвоєнних розкопок, дають підстави зробити перші обережні узагальнення з усього того різноманіття речей, які є носіями тогочасних образотворчих традицій. Для зручності опису та аналізу інформацію про ці предмети викладаємо у трьох частинах, де зображення будуть згруповані за функціональним призначенням речей, з якими вони пов’язані: предмети кінської упряжі (навершя псаліїв, пронизки-розподілювачі, прорізні навершя); нагрудні та

начільні прикраси і предмети туалету (нашивна бляха, кістяний гребінь, шпильки з орнаментованими щитками); предмети культового призначення (плоскодонні посудини-патери).

Образи тварин і птахів на предметах кінської упряжі

1. Навершя псаліїв у вигляді грифоподібної голівки з баранячими рогами. Однією з найпрезентативніших знахідок на Середньому Придністров’ї, на яких лежить печат вишуканого смаку і образної довершеності, є кістяне (рогове?) навершя псалія з Ніври (рис.2, 1). Розміри навершя 3,3 x 2,9 см, поверхня старанно зашліфована. Навершя оформлено у вигляді голівки грифа² з баранячими рогами, перед

¹ Якщо дотримуватися об’єктивності, то до т.зв.звіриноного стилю ми не можемо зачислити ні зображення птахів, ні зображення риб, ні інших живих істот, наприклад, змії. І, зрештою, чи може вважатися звіриною істота, “скомпонована” з частин тіл інших істот? І як тоді бути з рослинним орнаментом і геометричним декором, які разом із зображеннями у “звіриному стилі” часто становлять одне нерозривне ціле? Тому, в даній праці при трактуванні речей із зображенням живих істот поки що будемо послуговуватися більш виваженим, на наш погляд, терміном – образотворча традиція.

² На навершях псаліїв з Ніври та Залісся (див. нижче) стародавні митці, як припускаємо, зображували в профіль голову чорного грифа (*Aegurium monachus*), який є найбільшим птахом (розмах крил до 2,5 м) не лише азіатських, але й південно-європейських просторів, оскільки зустрічається не лише на Балканах, але й у більш північних широтах: Словенії, Румунії (Добруджа, Трансільванія) та Бессарабії і Буковини. Так вага у 20 самців чорного грифа з Румунських Карпат становила 7,0-11,5 кг, а у 21 самки звідти ж – 7,5-12,5 кг. Згідно з описом, цей величавий птах має “...велику голову з масивним, високим, стиснутим з боків дзьобом та наддзьобом з довгим і гострим гачком” [Dombrowski, 1912]. Ніздрі у чорного грифа широкі і округлі, ноги короткі, товсті, пальці довгі з тупими і мало загнутими кігтями. Чорний гриф відноситься до класу – птахи, загону – соколоподібні, сімейство – яструбині, підсімейство – грифові.

якими зображено великий загнутий донизу дзьоб. Останній з обидвох сторін прикрашено глибокими врізними лініями, кінці яких біля наддзьоб'я роздвоюються у вигляді “ластівчиного хвоста” (рис.2, 1). Очі у птаха великі круглі з крапками-зіницями у центрі. Кожен з баранячих рогів, починаючись від потилиці, огинає вищезгадане око знизу і піднімається догори. Кінці рогів оформлено у вигляді напрочуд реалістично вимодельованих ратиць. Поверхню баранячого рогу на ніврському на верші, що краще зберігся, прикрашено густою сіточкою крапочок – імітацією гофрованої поверхні справжнього баранячого рогу. Натомість, поверхня іншого рогу на цьому ж на верші – дуже стерта, а це може свідчити про те, що саме цим боком псалій був звернений до морди коня [Бандрівський, Сохацький, 1995, с.3-6; Бандрівський, 1996, с.64-77; 1996а, с.345-352; Wandriwskij, 1998, s.467-471].

Нижня частина на верші у вигляді грифоподібної голівки з Ніври представляє собою овальну в плані втулку з круглим глухим отвором знизу, який на нижньому краю стінки має маленький наскрізний отвір, а навпроти нього (але, з внутрішньої сторони втулки), один глухий отвір для закріплення в ньому штифта за допомогою якого на верші фіксували до стержня псалія. В попередніх працях автор схильний був відносити на верші псалія з Ніври до РСК-2 (за І.М. Медведською) і датував, приблизно, другою чвертю VII ст. до нар. Хр. [Бандрівський, 1996, с.345-352]. Так, справді, в схожих на вершіях з інших пунктів (майже вийняткові – передкавказьких) дуже подібною є сама схема побудови зображення: домінуючий хижо піднятий дзьоб, око і дугасто огинаючий його спіднизу баранячий ріг, який горішнім кінцем ледь виступає над рівнем дзьобу. На цьому схожість між на вершіями з Ніври і передкавказькими на вершіями, ніби, вичерпується. Натомість, на ніврському

екземплярі є низка іконографічних елементів чи, радше, образних носіїв, які виділяють це на верші з кола подібних пам'яток. По-перше, на жодному з опублікованих на вершів псаліїв в районі потилиці зображуваної істоти немає додаткових ліній, які у вигляді півдуг прокреслено не лише над очима, але й як з'єднуючі обидва ока (рис.2, 1). По-друге, на жодному з досі відомих кістяних/рогових псаліїв у вигляді голівки грифоподібної істоти з баранячими рогами, останні ніколи не закінчуються ратицями (мабуть, неправий А.Р. Канторович, коли називає їх “копитами” [Канторович, 2007, с.243, 251, рис.2, 13]). Копито – це вже символ коня, тоді як ратиця на ніврському на верші додатково підкреслює (окрім закручених рогів) присутність тут іншої ідеї – символу саме барана³. Чи можна наявність ратиць на кінцях баранячих рогів на екземплярі з Ніври вважати за хронологічну чи локальну ознаку, покажуть наступні дослідження. Сьогодні – ж, зважаючи на те, що на нижніх торцях передкелермеських псаліїв присутні зображення копит⁴, можемо лише припустити, що зображення ратиць на на вершіях псаліїв – теж є ранньою ознакою і в час створення на вершів з Репяхуватої Могили (пох.2), Келермеса (кург.1/В), Новозаведеного-II (кург.5) могло бути явним анахронізмом, який вже не відтворювали. Третьою ознакою, яка відрізняє на верші з Ніври від схожих до нього, є своєрідна манера передачі гофрованої поверхні справжнього баранячого рогу, якої не бачимо на зразках з інших регіонів Лісостепу та Передньої Азії⁵. Четвертою відмінною ознакою ніврської знахідки є своєрідна манера передачі врізних ліній, які імітують щілину дзьоба і закінчення яких передане у вигляді “ластівчиного хвоста”. Єдиною, на сьогоднішній день, стилістичною аналогією такої манері, є пара кістяних пронизок-розподільвачів з кург.1/В і 2/В з Келермесу [Галанина, 1997]. І, врешті,

³ Відтворення протом коня та повнофігурне зображення цієї тварини належить, скоріш за все, до автохтонної образотворчої традиції Українського Лісостепу, яка за часом могла передувати появі зображенню грифоподібної голівки (див. нижче).

⁴ Хоча в окремих випадках тут слід вести мову про зображення ратиць.

⁵ Разом з тим, саме на передньоазійських кістяних пронизках-розподільвачах у вигляді грифоподібної голівки (Норшун-Тепе) на поверхні загнутих догори баранячих рогах спеціально підкреслена їх гофрована поверхня, правда, не крапочками, а низкою паралельних ліній.

п'ятою ознакою, яка різнить екземпляр з Ніври від подібних за призначенням виробів з інших регіонів, є отвір для фіксуєчого штифта, який просверлили не з профільного боку втулки, як, майже, у всіх відомих на сьогодні наверхнях псаліїв, а з задньої – тильної сторони під потилицею істоти (рис.2, 1). Вищенаведений і, очевидно, не повний перелік ознак виготовлення і художньої манери оздоблення наверхня псалія з Ніври доводить, що цей екземпляр не міг бути привнесений ззовні на Середнє Придністров'я, оскільки у ньому присутня ціла низка іконографічних елементів, які не можуть вважатися похідними ні від передкавказьких, ні від передньоазіатських зразків. А це, в свою чергу, дає підстави припустити, що і наверхня на псалії з Українського Лісостепу (в т.ч. з Ніври), і схожі до них наверхня з Передкавказзя могли мати за зразок якийсь один канонічний образ або ідею, яку виражав цей зримий образ і яку на різних територіях по різному відтворювали.

Ще одне кістяне наверхня псалія походить із с.Залісся Борщівського району Тернопільської області⁶, можливо, з розкопок О. Ганіної, нещодавно опубліковане [Могилов, 2008, с.29, 271, рис.56, 23]. Наверхня у дуже стилізованій формі зображає грифоподібну голівку з високим, стиснутим з боків дзьобом та двома прямими, як вважаємо – бичачими рогами, які похило підносяться з тіменної частини догори закриваючи собою очі істоти (рис.3, 3). Закінчення обидвох рогів ледь виступають над голівкою істоти і завершуються двома ратицями. В нижній половині висоти голівка

істоти переходить у круглу (в значній мірі пошкоджену) втулку, в бічній стороні якої знаходиться маленький наскрізний отвір для фіксації в ньому штифта, за допомогою якого дане наверхня прикріплювали до верхньої частини дерев'яного псалія. Висота наверхня з Залісся – 3,6 см, ширина – 3,4 см, товщина (в місці ратиць) – 1,5 см.

Порівняно з ніврським екземпляром, наверхня із Залісся менш реалістичне. Обидва середньодністровські екземпляри відрізняються від передкавказьких кістяних наверхнів на псалії значно масивнішою голівкою (а не такою присадкуватою, ніби приплюснутою голівкою як у наверхнях з кург.5 і 14 Новозаведенного-II або ж кург.1/В Келермеса). Крім того, наверхня псаліїв з Ніври і Залісся мають значно масивніші роги, причому на обидвох цих наверхнях роги вгорі закінчуються старанно вимодельюваними ратицями. Причому, подібність між ними навіть у тому, що ратиці на ніврському і заліщанському екземплярах в плані мають підтрикутну форму і спрямовані вершинами до центру голівки (рис.3, 3).

Що ж до відмінностей між наверхнями з Ніври і Залісся, то окрім відсутності очей на останньому, що могло бути продиктоване вимогами культу того часу⁷, конструктивно вони схожі. На екземплярі із Залісся нагорі наддзьоб'я показано дві паралельно розташовані щілини (рис.3, 3), які справді є на поверхні дзьоба справжнього грифа і які відсутні на ніврському наверхні. Схожими двома рисками на заліщанському наверхні зімітова-

⁶ Зберігається у Національному музеї історії України.

⁷ Пригадаймо у зв'язку з цим повну відсутність очей на усіх чотирьох прорізних зооморфних наверхнях з кург.ІІ Коцюбинчиків [Бандрівський, 2009, с.216-219, рис.1-4; Бандрівський, 2009, с.33-34, рис.3-4]. Зрештою, навіть на ще раніших місцевих пам'ятках – на зооморфних михалківських фібулах очі у звірів так само не виділені, а на їхньому місці, як і по всьому тілу, розкидано “солярні” медальйони більших і менших розмірів, причому у перші з них вписано у вигляді тетраскелів по три качині (?) голівки. Можливо, традиція уникати зображення очей зумовлена вірою в здатність через очі (якщо б такі були на зображенні) завдати шкоди містичній суті цих предметів, тобто тоді вони могли б перестати захищати свого власника, тобто втратили б апотропеїчну функцію. Чи не через ці міркування й виник образ грифоподібної голівки з баранячими рогами, які охоплюють її очі, ніби захищаючи від чогось. Якщо це припущення виявиться більш-менш вірогідним, то тоді, ймовірно, вдасться дещо звузити район пошуків ймовірної появи першого праобразу т.зв. “грифо-барана”, оскільки вірування в подібну здатність очей на зображеннях є чужою для іранського кочового середовища, натомість є добре відомою в культурах гальштатського світу Центральної Європи.

но пуховий чубок на тім'ї цього хижого птаха. Що ж до форми рогів то вони, як видається, не баранячі, а бичачі. Стародавній митець, не бажаючи з певних міркувань зображати око грифа (див. виноску 7), “закрив” його зображенням випрямленого рогу. Щоби підсилити ідею того, що тут передано не баранячий півкруглий ріг, а саме прямий ріг бика, митець прокреслив вздовж його опуклої поверхні додаткову пряму лінію. Те, що тут маємо справу саме з рогом бика підтверджує й його помітна товщина, якої немає у рогів інших парнокопитних. Вцілому, все вказує на місцеве виготовлення навшлях псалія з Залісся, творець якого опирався в роботі на місцеві образотворчі традиції Українського Лісостепу. Час виготовлення заліщанського і ніврського навшлях псаліїв найімовірніше припадає на другу чверть VII ст. до нар. Хр., тобто на етап Па для пам'яток Середнього Придністров'я, що в центральноевропейській періодизаційній схемі для гальштатського кола культур відповідає пізньому НаС2 (за: М. Trachsil [2004]).

Виходячи з того, що аналогій розгляданому типу навшлях псаліїв поза межами досліджуваного регіону немає, то напрошується припущення, що образ грифоподібної голівки з рогами біля/замість очей викристалізувався в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я і безпосередньо пов'язаний з релігією і світорозумінням місцевого осілого населення, зокрема, найбільш привілейованої його частини. Питання про причини його появи чи докорінної трансформації саме в північнопонтійському регіоні дещо проясниться, коли згадаємо, що найраніші зображення голівок грифоподібних істот з рогами з'являються не пізніше другої чверті VII ст. до нар. Хр., тобто, співпадають в часі з активізацією вихідців з північнопонтійського регіону в Передній Азії. Зважаючи на повідомлення Есхіла про грифів, як про “птаходзьобих собак Зевса” (Прометей, 803), та пояснення Геродота, що “на скіфській мові ... Зевс – це Папай” (IV, 59) (що означає “Батько”), можна припустити,

що у військових підрозділах, які здійснювали рейди в Урарту, Асирію та інші тогочасні держави, прошарок старших військових чинів міг ототожнювати себе власне з такими вірними “птаходзьобими псами” верховного божества, від якого залежало їх благополуччя у походах. Тут видається доцільним нагадати, що етимологія імені Колаксай, який був онуком Зевса/Папая, означає “повелитель молодих собак”⁸. Ці “молоді собаки”, як припускає Ю.К. Колосовська, й дали назву всьому племені сколотів [Колосовская, 1982, с.52]. Отож, маємо підстави припускати, що та числена серія кістяних навшлях на псалії та розподілювачів ременів, на яких відтворено грифоподібну голівку з рогами могла не лише використовуватись у боях та походах старшим офіцерським складом, але й бути зримою ознакою приналежності данного воїна до вийняткового, за своїми правами й обов'язками, привілейованого прошарку вершницької аристократії. Остання, перебуваючи під покровительством самого Папая і входячи до його свити, більш як пів-століття залишалась одним з найбільш боекватних військових підрозділів в усьому припонтійському регіоні.

2. *Пронизки і пронизки-розподілювачі для перехресних ременів кінської упряжі.* Відомі за знахідками в цілій низці місць на заході Українського Лісостепу. За морфологічними ознаками усіх їх можна розділити на чотири групи. Перша – пронизки-розподілювачі у вигляді голівки хижого птаха з баранячими рогами під очима (1 екз.). Друга група – схожі за формою пронизки у вигляді голівки такого ж хижого птаха, але – без рогів і з навмисне акцентованими дзьобом та очима (6 екз.). До третьої групи зараховано пронизки у вигляді хижодзьобої голівки птаха з одним наскрізним вертикальним отвором (1 екз.). І, врешті, до четвертої групи зараховано пронизки-розподілювачі у вигляді голівки барана (1 екз.).

До першої групи віднесено кістяний розподілювач перехресних ременів із с.Сокіл

⁸ Кількома століттями пізніше Валерій Флак також писав, що “Колак – син Юпітера”. Надзвичайно ефектне бронзове навшлях з Лисої Гори з околиць Дніпропетровська, яке зображає оголену постать божества в оточенні грифоподібних птахів і 16 фігурок собак/вовків, може трактуватися як один з доказів правомірності ототожнення собак/вовків та хижих птахів з культом бога Папая.

Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. з розкопок Л. Вакуленко [Могилов, Гуцал, 2008, с.45, рис.1, 19]. У верхній частині пронизку-розподілювач оформлено у вигляді грифоподібної голівки з двома маленькими очима, невеликим дзьобом і парою баранячих рогів, які півколом огинають очі знизу (рис.3, 4). Нижня частина розподілювача дещо видовжена і має в бічних гранях чотири взаємоперпендикулярні отвори, призначені для фіксації в них шкіряних ременів упряжі. Близькими аналогіями до розподілювача із середньодністровського Сокола, є такі ж кістяні і так само приземкуватого (ніби приплюснutoго зверху) типу розподілювачі з кург. 1/В, 2/В Келермесу, які також мають вигляд грифоподібних голівок з баранячими рогами під очима [Галанина, 1997]. З південної гробниці Краснознаменского кургану, інвентар з якої за Г. Коссаком та І.М. Медведською відноситься до РСК-2, також походить кістяний розподільник у вигляді грифоподібної голівки з рогами, але він має більш видовжені пропорції і овальну втулку [Петренко, 2006, табл.74, № 62, рис.15-119].

З огляду на те, що аналізована пронизка-розподілювач із Сокола є вже третім, за рахунком, на Середньому Придністров'ї, художнім виробом з кістки на якому засвідчено використання врізних ліній із закінченнями у вигляді "ластівчиного хвоста", то з повним на те правом постає питання про місцеву школу різьби по кістці. Майстри, які працювали за її образотворчими традиціями не лише вводили в уже усталені іконографічні канони притаманні для місцевого середовища новації (наприклад, у манері подачі грифоподібних голівок з рогами), але й розробляли і вводили в обіг нові образотворчі рішення, оперті на релігійне світобачення, витоки якого сягали ще пізньобронзової доби (кістяний гребінь з кургану у Швайківцях, танатичний мотив на щитках кістяних шпильок з кургану Коцюбинчики-І та з поселення в Оселівці, кістяне декороване руків'я нагайки (?) з кург. 5 Сокільця). В цілому, кістяна пронизка-розподілювач із Сокола може відноситися приблизно до другої-третьої чверті VII ст. до нар. Хр., тобто до

II-го етапу розвитку середньодністровської (західноподільської) групи, що в центрально-європейській шкалі гальштатського періоду відповідає пізньому NaC2 і ранньому NaD1 (за М. Trachsil [2004]).

До другої групи пронизок-розподілювачів відносимо екземпляр з кург. I Братишева з розкопок Т. Сулімирського 1932 р., який було знайдено в південній частині поховальної (?) площадки поруч з кісткою тварини і бронзовим втульчастим трилопатеvim наконечником стріли довжиною 3,5 см. Братишівська пронизка-розподілювач має висоту 2,0 см і представляє собою стилізоване зображення грифоподібної голівки з виразно загнутим дзьобом і опуклими, у вигляді маленьких перлинок, очима (рис.2, 2). Нижню частину братишівської знахідки оформлено у кубик зі стороною 18 мм з двома парами поперечних наскрізних отворів в бічних гранях і одним "глухим" отвором знизу [Sulimirski, 1936, s.48, tabl.VIII,6d]⁹.

Пара схожих за формою та розмірами пронизок-розподілювачей, відома з Городниці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Чи походять ці знахідки з одного комплексу, наразі, невідомо. З огляду на те, що до Другої Світової війни вони перебували у різних музейних збірках, можна припустити, що їх знайдено окремо одна від одної. Перша пронизка-розподілювач, яка збрігалась у Музеї Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові, у верхній частині має вигляд голівки хижого птаха із загнутим донизу дзьобом (рис.2, 3). Довжина пронизки 2,0 см, ширина основи (судячи з усього – підквадратної в плані форми) – 1,0 см [Гребеняк, 1915, табл. II, 1; Antoniewicz, 1928, s.134; Бандрівський, 1996а, с.345]. Друга пронизка-розподілювач з Городниці, яка перебувала у відділі доісторії Львівського університету, також у верхній частині зображає голівку хижого птаха із загнутим дзьобом, а у нижній – її оформлено у вигляді кубика з двома парами поперечних наскрізних отворів і одним знизу. Висота знахідки 2,0 см, ширина основи 1,2 см [Sulimirski, 1936, s.100, tabl.VIII, 5; Бандрівський, 1996а, с.345-346, рис.1, 3].

⁹ Нині зберігається у Львівському Державному історичному музеї, фонди археології, інв.№ 38766.

Нещодавно реєстр бронзових пронизок-розподілювачів, які схожі до вищеописаних, поповнився двома екземплярами, які знайдено біля с.Зваричів у Західному Надбужжі (Республіка Польща). Обидва тутешні розподілювачі у верхній частині оформлено у вигляді голівок хижого птаха [Klosinska, 2008, S.276-277, Abb.8]. Відмінність від середньодністровських лише у тому, що втулка в одного з них – кругла, а в іншого – квадратна (рис.3, 1-2)¹⁰. Висота екземпляру з круглою втулкою – 2,0 см, ширина – 2,0 см, діаметр наскрізного отвору – 7-8 мм, діаметр втулки – 1,4 см. Висота розподілювача з квадратною втулкою – 2,0 см, ширина – 1,9 см, бічна сторона втулки – 1,2 см, діаметр наскрізного отвору 6-7 мм, діаметр ока – 8 мм. Особливістю зваричівських розподілювачів є маленькі тріщинки внизу втулок, чого не спостерігаємо на решті відомих на сьогодні екземплярів. За абрисом голівки птаха, вибалушеними очима та в характерний спосіб припіднятим дзьобом, пронизка зі Зваричева найбільш схожа до екземпляру з кург.І Братишева.

До третьої групи слід, мабуть, віднести й пронизку з кург.3 Теклівки Камянець-Подільського р-ну Хмельницької обл. з розкопок А. Гуцала 2002 р. [Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов, 2003, с.92; Могилов, 2008, с.350, рис.129, 44]. Автори називають цю знахідку “грифоноподібною пронизкою” і зазначають, що цю річ було виявлено у культурному шарі (? – М.Б.) досліджуваного кургану. Висота пронизки – 1,0 см, ширина з дзьобом – близько 1,7 см, діаметр отвору – близько 1,7 см. Розглядуваний екземпляр має вигляд маленької бочкоподібної голівки птаха з двома симетрично розташованими опуклими очима-перлинками між якими донизу опускається великий гачкоподібно загнутий дзьоб. В основі дзьоба вглибленим рельєфом показано стулений людський рот з опущеними кінчиками уст. Від цього ця частина пронизки в анфас дуже вже нагадує антропоморфну личину з сумним виразом обличчя або маску (рис.3, 5). Теклівську знахідку, мабуть, не зовсім коректно називати “грифо-

подібною”, як це роблять першовідкривачі. Так, тут є голівка птаха, очевидно – хижого, і, не виключено, що грифа. Але, говорити про голову грифона, погодьмося, все ж таки мало підстав. Інша справа – прихований антропоморфізм в зображенні людських уст під дзьобом. Це – надзвичайна обставина, яка потребує окремого пояснення. Вцілому, пронизка з Теклівки, у функціональному відношенні, є ніби перехідним типом між пронизками-розподілювачами другої і четвертої груп. До останньої з них – четвертої групи – віднесено пронизку у вигляді хижого загнутого донизу дзьоба, яка походить з Переведова і яка до війни зберігалася в Музеї Дідушицьких у Львові [Sulimirski, 1936, s.77] і місце знахідки якої тодішній апікат Музею НТШ В. Гребеняк пов’язував із Сокальщиною у Західному Надбужжі [Гребеняк, 1915, табл.2, 1; Бандрівський, 1996а, с.345-346, рис.1, 4]. Висота пронизки-близько 1,9 см, ширина “дзьоба” – до 1,3 см, ширина підквадратної в плані основи – близько 1,0 см. Переведівська знахідка не лише має вигляд дзьоба, який ніби “виростає” з втулки, але й мистецько закомпоновану щілинку між двома половинками дзьоба. Цікаво, що й у цій знахідці, як і у вищезгаданих пронизках, залишено наскрізний отвір, утворений закрученим кінчиком дзьоба (рис.2, 4). В самій втулці є наскрізний отвір для протягування через нього шкіряного ремінця. Найближчі паралелі до пронизки з Переведова знаходмо в кург.11 Мачух, Захарейковій Могилі, кург.244 з Великого Деренговця [Могилов, 2008, с.350, рис.129].

До п’ятої, останньої з виділених груп відносимо пронизку-розподілювач у вигляді стилізованої голівки барана, яка походить з того ж комплексу, що й вищеописана пронизка, а саме з кург.3 Теклівки (рис.3, 6). Висота знахідки-близько 1,8 см, ширина – 1,5-1,6 см, діаметр наскрізних отворів у втулці – близько 0,5 см. Бараняча голівка у теклівському екземплярі має виразно вимodelювану морду, надміру великі опуклі очі і короткі опущені донизу закручені роги, кінчики яких припідняті і дотикаються нижнього краю очей

¹⁰ У пронизки зі Зваричева, яка має підквадратну втулку, кінчик дзьоба відламаний, причому, в тому самому місці, щой у пронизці-розподілювачі з Городниці.

[Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов, 2003, с.92; Могилов, 2008, рис.129, 44]. Близькі аналогії (за стилем виконання образу барана) знаходимо в кург.38 Гуляй-Города [Ильинская, 1975, табл.П, 31], в кург.10 Попівки [Могилов, 2008, с.350, рис.129,47-48], а також у Карпатському регіоні з Fundorte в Угорщині [Kemenczei, 2009, taf.187, 2, s.409] в культурі Векерцуг (за Т. Кеменцеї [Kemenczei, 2009] – “група Альфельд”).

3. *Бронзові прорізні зооморфні навершя на залізних стержнях.* У 2008 р. в кургані II Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. під час дослідження кам'яних конструкцій біля одного з майже зотлілих стовпів було розчищено скупчення речей, які було покладено у дерев'яну скриньку. До складу речей входило: 1) шість пар залізних псалів з вудилами (одна пара відноситься до трьохпетельчастих, решта – до тридірчастих; всі вудила відносяться до стременоподібного типу); 2) не менше шести гакоподібних залізних вигнутих стержнів; 3) чотири бронзових прорізних дзвоника з залізними язичками і вушками, в яких збереглися залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців; 4) чотири бронзових прорізних навершя на довгих залізних стержнях; кожне навершя закінчується реалістично вимодельованою голівкою лані з високими настовбурченими вухами і легко наміченим ротом (рис.4, 1-4); очі тварини на жодному з навершів не позначено; 5) ручка трьохреберчастого типу від плоскодонної культової посудини – патери, які прийнято зараховувати до “дзеркал” (за Т.М. Кузнецовою); 6) бронзовий втульчастий трилопатевий наконечник стріли; 7) два довгих залізних ножа черешкового типу, які лежали в парі під одним із навершів [Бандрівський, 2009а, с.215-233; Бандрівский, 2009, с.30-38].

Нагрудні та начільні прикраси, предмети туалету

1. *Нашивна золота платівка у вигляді гірського козла.* Виявлено у 2009 р. під час розкопок кург.І Коцюбинчики в Чортківському р-ні Тернопільської обл. Представляє собою платівку у вигляді гірського козла з розвернутою назад головою, великими дугоподібно вигнутими рогами і підігнутими під живіт ногами. Тварину показано в лівосторонній проекції у досить реалістичній манері, яка притаманна найранішим виробам цього типу (рис.6). Довжина платівки 3,7 см. Платівка має білявожовтуватий колір і майже відмінне збереження за виключенням одного: в місці основи рогу, з тильної сторони, є слід від відламаного язичка-фіксатора, за допомогою якого платівку прикріплювали на виріб. Такого типу прикраси використовували для його аплікативного¹¹ оздоблення. Розглядувану платівку виконано з тонкого кованого листового золота у техніці штампу на рельєфній матриці з наступним обрізуванням зображення за контуром. Згідно з проведеним аналізом¹² в металі платівки виявлено 59,70% золота та 39,45% срібла. Вага виробу – 1,73 г¹³.

Фігуру гірського козла на коцюбинчицькій платівці виконано у високому рельєфі. Художнє припрацювання деталей, як от: деталізація елементів морди, гофрованої поверхні рогу, м'язових складок тіла, ратиць, зрештою, надзвичайна зграбність постаті в цілому, – ставить розглядуваний екземпляр у розряд найбільш мистецько довершених зразків образотворчої традиції Українського Лісостепу періоду архаїки. Те, що це спостереження не є перебільшенням, доводить навіть вторинне технічне його доопрацювання: діставши цю платівку з-під штампу абриси тварини на ній обрізали точно за контуром, чого не скажеш про майже аналогічні (але – правосторонні)

¹¹ Під аплікативним оздобленням розуміють орнамент або художнє зображення, яке виконано накладанням (від лат. applicatio – прикладання, або applicatus – прикладений).

¹² Розглядувану платівку з кург.І Коцюбинчиків було піддано якісному та напівкількісному аналізу (РФА) на спектрометрі енергій рентгенівського випромінювання СЕР-1 у Вимірювальній лабораторії Західного казенного підприємства пробірного контролю Міністерства фінансів України [Протокол № 59 від 16 листопада 2009 р.].

¹³ Зберігається у Львівському Музеї історії релігії, фонди археології, інв.№ 21124/Ар-1677 (Срб-240).

зображення гірських козлів на платівках з кург.35 Бобриці поблизу Канева на Черкащині¹⁴, стилістична манера виконання яких дещо нижча, а обрізка за контуром – менш делікатна [Ковпаненко, 1981, с.14, рис.10, 2; Scythian gold, 1999, p.153, № 45].

Такими платівками із дорогоцінних металів із зображенням гірського козла, на зразок щойно віднайдені в Коцюбинчиках, оздоблювали головні убори (значно рідше – предмети озброєння)¹⁵, здається, виключно представників чоловічої статі, причому, найбільш привілейованої й заможної верстви. Що ж стосується самої схеми розташування ніг у зображеннях гірських козлів з Коцюбинчиків та схожих до нього з кург. 35 Бобриці і Вітової Могили, на яких їх показано глибоко підігнутими під живіт, то виводити цей образно-ритуальний канон із Передньої Азії, як це пропонували у свій час окремі дослідники [Погребова, Раевский, 1992, с.138] мабуть не зовсім доречно, оскільки на Близькому Сході, згідно з давньою іконографічною традицією, ноги копитних тварин зображали на одній лінії і вони не заходили одна за другу [Кисель, 2003, с.32]. Так само, і називати зображення підігнутих під живіт ніг у травоїдних тварин, яких зображено відпочиваючими, “канонном давньокочової художньої традиції” вважаємо необґрунтованим, оскільки досі ще ніхто не довів, що середньодніпровські (а ширше – правобережнолісостепові, у т.ч. із Західного Поділля) зображення травоїдних з

підігнутими під живіт ногами є пізнішими, аніж, скажімо, тварини на золотих бляшках з Великого Гумаровського кургану чи фігура оленя з гіллястими рогами з кург.5 Чилікти (Східний Казахстан), які В.А. Кисель вважає “прототипами” для усіх інших [Кисель, 2003, с.32]. Звичайно, саме такі припущення можна зробити, коли для Чилікти та інших курганів Азії використовувати новітню, апробовану природничими методами, хронологію, в той час як для пам’яток з Українського Лісостепу чомусь залишати застарілу, без врахування тенденції останніх років до пониження абсолютних дат для періодів НаС1-НаС2. Цікаво, як тепер, після перенесення початкової дати НаС1 на час близько 830-х р. до нар. Хр., а початок наступного періоду – НаС2 на початок останньої чверті VII ст. до нар. Хр. [Trachsel, 1999; 2004], виглядатиме в побудовах та різноманітних зіставленнях вищезгаданих авторів позиція “опорних” пам’яток з Українського Лісостепу, частина з яких, маючи серед свого інвентаря чудові центральноєвропейські імпорти, й надалі має тенденцію до подавлення? Чи й надалі спостерігатиметься “перетягування” до кочового світу всіх ефектних знахідок (навіть, незважаючи на їх абсолютно автохтонний контекст), зокрема будь-яких проявів витонченого смаку і високих естетичних уподобань у місцевому археологічному матеріалі. Що ж стосується зображення звірів з підігнутими під живіт ногами, які є на бляшках з кург. 5 Чилікти, то бути “прототипами”

¹⁴ В кург.35 з Бобриці, висота якого сягала 5 м, в центральному пох.1 нашивні золоті платівки у вигляді гірського козла в кількості 19 екз., було знайдено на черепі небіжчика, як припускають, чоловіка, хоча в районі шийних хребців й було розчищено два разки намиста із сердолику, топазу, агату, гірського кришталю, бурштину, халцедону та скла, а біля правої плечової кістки – низка намиста довжиною 3 м. Праворуч померлого лежав сагайдак з 21 стрілою, а в ногах – поховання коня. В цій же камері під північною стіною в пох.2 знаходилося поховання жінки, до заупокійного інвентаря якої входило 2 цвяхоподібні сережки, дві шпильки, кам’яна плита, намисто та бронзове дзеркало в шкіряному футлярі [Ковпаненко, 1981, с.13, 15]. Такі ж правосторонні зображення гірських козлів бачимо на 6 золотих нашивних пластинах з кургану Вітова Могила у Поворсклі, де вони оздоблювали шкіряний футляр дерев’яного сагайдака [Ковпаненко, 1967, рис.48, с.144].

¹⁵ Два об’ємні зображення гірських козлів, як відомо, прикрашають обух церемоніальної келермеської сокири з кург.1/1903. Однак, у них, як і у козлів із золотої бляхи Ульського кург.1, підігнуті під живіт ноги висунуто вперед. Таке положення ніг у зображеннях козлів з пам’яток Українського Лісостепу, невідоме. Отож, можемо припустити, що оту канонічну позу ніг у зображеннях гірських козлів з Бобриці (кург.35), Вітової Могили та Коцюбинчиків (кург.І), в яких кінцівки глибоко підігнуті під живіт, скоріш за все було випрацьовано в одній з мистецько-металообробних шкіл Середнього Придніпров’я, і невдовзі вона стала невід’ємною складовою місцевої образотворчої традиції.

для усіх інших, вони не можуть хоча б тому, що відносяться до майємирської культури, яка сьогодні датується другою половиною VIII – першою половиною VII ст. до нар. Хр. Отже, чиліктинські зооморфні зображення є більш-менш синхронними з розглядуваним коцюбинчицьким похованням, яке відноситься до другої чверті VII ст. до нар. Хр., та, мабуть, одночасовими з кург. 35 Бобринці, до складу інвентаря якого входило бронзове дзеркало з центральним руків'ям, тип якого, за І.М. Медведською [1992], є характерною ознакою саме для РСК першої половини VII ст. до нар.Хр. Зрештою, і в Чилікті (кург.5), і в Бобринці (кург.35), і в Коцюбинчиках (кург.І, пох.1) зображення звірів з підігнутими ногами виконано в прикінцевій – довершеній формі розробки цього образу¹⁶. Отже, на якійсь території цей образ мусів пройти попередній, ранній, етап свого формування. І те, що це обов'язково мусіли бути простори Центральної Азії – далеко не факт.

Врешті, такий елемент образотворчого канону відпочиваючого гірського козла з підігнутими ногами як розвернута у нього назад голівка, теж не знаходить прототипів в ранньокочових культурах Центральної Азії: тамтешні зображення з розвернутою назад головою є або одночасові з келермеськими та придніпровсько-лісостеповими або ж пізнішими за них [Кисель, 2003, с.32-33]. Натомість,

в Українському Лісостепу найраніше зображення звірів, зокрема, лосів з розвернутою назад головою і підігнутими під живіт ногами зустрічаємо на відомих кістяних платівках і фігурних бляшках в комплексі з бронзовими двокільцевими вудилами в кург.2 Жаботина, який будучи співвіднесений з РСК-I (за І.М. Медведською) не може датуватися пізніше другої половини VIII ст. до нар. Хр.¹⁷. Чомусь у дослідників, які аналізували мотив зображень звірів з розвернутою назад головою, зовсім випала з уваги золота фібула із заходу Українського Лісостепу, яку знайдено у Михалківському скарбі і яка має вигляд граційної лані з повернутою назад головою і піднятим догори хвостиком. Ця зооморфна фібула, як і весь Михалківський скарб сьогодні датується не пізніше початку періоду НаС1, що за уточненими даними відноситься не пізніше 830-х р. до нар. Хр. [Trachsel, 2004]. Фактично, михалківське зображення лані – найраніше з усіх відомих на сьогодні з українських земель зображень з розвернутою назад головою. Власне, в тому часовому діапазоні близько 50-80 років, який відділяє час ймовірного укриття михалківської фібули у вигляді лані від часу побутування кістяних платівок із зображеннями лосей з підігнутими ногами і розвернутими назад головами з кург.2 Жаботина, слід очікувати відкриття проміжних ланок,

¹⁶ В пізніших за часом зображеннях гірського козла, як наприклад, на платівці з кург.1 Жаботина чи на бронзовому наверші з Ульського кург.2, бачимо вже деградацію і в загальних пропорціях, і в техніці виконання, а зміна деталей далеко не покращує відтворений образ тварини.

¹⁷ Те, що кістяні платівки з кург.2 Жаботина слід датувати глибоким VIII ст. до нар. Хр., свідчать схожі за формою та розмірами кістяні платівки з поховань групи Мезочат у внутрікарпатському регіоні (Верхнє Потисся), які так само щільно орнаментовані на одній з поверхонь, однак, не зображеннями звірів, а геометричним декором: кістяна платівка із Szeget-Othalom – композиціями заштрихованих трикутників, ламаними зигзагоподібними (і теж – заштрихованими всередині) смугами, які один в один дублюють орнамент на пізньочорноліській кераміці [Kemenczei, 1989, S.69, Abb.8, 11], а кістяна платівка з Sirok-Akasztomaly – прикрашена т.зв. “хвилею, що біжить”, і вписаними один в одного трикутниками [Patek, 1989/1990, taf.23; Metzner-Nebelsick, 2002, S.441, Abb.197, 7]. Згадані кістяні платівки з кург.2 Жаботина до сьогоднішнього дня, як видається, належно не оцінені: адже перед нами зображення лося [Артамонов, 1968, с.39] або ж, навіть, цілого сімейства лосів [Вязьмитина, 1963, с.160], які, наприклад, в Передній Азії, ніколи не водилися. Очевидно, праві М.Н. Погребова і Д.С. Раєвський у критиці Я.А. Шера, який вищезгадані жаботинські кістяні платівки із зображенням лосів та інших істот відніс до “раннього етапу скіфо-сибірського звіриного стилю”, що характеризується “дрібними стилістичними ознаками” безсумнівно східного, як пише Я.А. Шер, (центральноазіатського) походження. Правда, сам автор так і не пояснив, що це за ознаки і де вони в жаботинських зображеннях лосів присутні [Погребова, Раєвський, 1992, с.234-235].

які можуть додатково підсилити припущення про автохтонне походження вищезгаданих мотивів в образотворчій традиції Українського Лісостепу ранньозалізної доби.

2. *Кістяний гребінь*. Під час розкопок 2007 р. усипальниці біля с.Швайківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. на краю кам'яної вимостки було знайдено кістяний гребінь (рис.4), частково роздавлений камінням, що падало [Бандрівський, 2009б]. Знахідка має розміри 8,3 x 7,3 см. Гребінь виготовлено з кістяної або рогової пластини, яку, перед тим, було розпрямлено у нагрітому парю стани. Спершу з пластини вирізали трапецію, у вужчій половині якої акуратно було пропиляно 29 або 30 плоских і довгих зубців. Опісля, на ширшій половині трапецієподібної платівки було нанесено рисунок у вигляді протом двох кінських голів, які звернені у різні сторони. Спершу кістяну платівку в цій частині обрізали за контуром голів коней. Потім низкою глибоких врізних ліній і насічок у надзвичайно майстерний спосіб вирізали на її поверхні морди обидвох коней з міцно стуленими ротами, ніздрями, очима з надбрівною дугою, настовбурченими вухами зі стилізовано переданою вушною раковиною та гривами, рядами пасм, які позначено низкою коротких зубчиків. Вцілому, легко нахилені донизу морди обидвох коней створюють враження прихованої міці й сили, і, здається, в них навіть проступає елемент грізності, чи скритої до пори динаміки. Давній митець гідним подиву вмінням підсилив вирізані ним на платівці елементи морд коней ще й зовнішніми абрисами кінських грив і вух, які значно додали виразності і ніби “оживили” саме зображення (рис.1).

Зважаючи на те, що кутики ротів, ніздрів і раковин вух обидвох кінських голів передано

майстром у вигляді розширених у трикутно-подібну форму торців (на зразок “ластівчиного хвоста”), то це дає привід згадати в такий самий спосіб пророблені торцеві частини врізних ліній на кістяному палії з Ніври (рис.2, 1) і на кістяній пронизці-розподільювачі з Сокола на Середньому Дністрі, які виконано в аналогічній манері. Цей художньо-технічний прийом досі невідомий на пам'ятках в інших регіонах Українського Степу й Лісостепу, за виключенням одного комплексу майже невідомий й на Передкавказзі. З цього, мабуть, витікає логічне припущення, що традиції косторізного мистецтва на Середньому Дністрі, зокрема, виконання окремих його художніх елементів, було випрацьовано безпосередньо на місці в середовищі автохтонного населення¹⁸.

Що ж стосується походження образу двох кінських голівок розвернутих в різні сторони, який так майстерно втілено на швайковецькому гребені, то, зважаючи на те, що аналогії йому ми не знайшли, то він теж, мабуть, не привнесений ззовні, а випрацьований місцевим умільцем, який мав за плечима добру художню школу. Права, звичайно, М.Н. Погребова, коли писала, що мотив здвоєних тварин¹⁹ має універсальний характер і простежується в різних культурах і географічних регіонах [Погребова, 1984, с.131-132]. Однак, на швайковецькому гребені представлено дещо інший мотив: тут ми бачимо не поєднання голів двох тварин на одному тулубі (дослідники називають цей мотив “двоголовими кінськими”, використовуючи російську назву “*тяни-толкай*”), як це має місце в луристанських і вірменських бронзах [Погребова, 1984, с.135-136, табл.XVI, 1-5; табл.XVII, 1-11], що, найімовірніше, віддзеркалює тамтешній конкретний релігійний культ, а щось інше, але

¹⁸ Це, звичайно, не означає, що не було запозичень. Звичайно, образ грифоподібної голівки з баранчими рогами чи пронизки у вигляді голівки барана, є привнесеними у середовище середньодністровської (західно подільської) групи. Однак, привнесеними ці образи були із, знову ж таки, із середовища місцевого правобережно-лісостепового (в т.ч. й середньодніпровського) населення. Віддавна навіязувана в літературі, причому, у доволі агресивний спосіб, думка про іранське кочове походження вищезгаданих образів демонструє не стільки наукове припущення (хай, на наш погляд, і помилкове), як нездоланну zaangażованість того чи іншого автора ідеями паніранізму, зокрема, однією з його основоположних концепцій “скифо-сибирського єдинства”.

¹⁹ “...здвоєних протинаправлених протом однорідних тварин – відомих “тяні-толкаєв” серед кавказького і закавказького мистецтва кінця II – початку I тис. до н.е.” [Погребова, 1984, с.131].

аж ніяк не двоголового коня. Скоріш за все, що саме так, як представлено протами коней на швайковецькому гребені, виглядає спереду пара впряжених у колісницю коней, які під час бігу відхиляють голови набік (деталізація тут упряжі просто ускладнила б рисунок, позбавивши його лаконічної довершеності). Те, що образи кінських голів на гребені із Швайківець можуть бути пов'язаними із схожими образами на кінській упряжі, доводять залізні псалії південнокарпатської групи Феріджеле, яку Б. Колл датує від кінця першої половини VII ст. до нар. Хр. [Coll, 1997]. Верхні кінці феріджелівської пари псаліїв оформлено аналогічними за профілем протами коней, які дивляться в протилежні сторони [Vulpe, 1967, рl.XVI, 3]. Той факт, що зображення протом коней і повнофігурних кінських постатей в декоруванні центральноєвропейської упряжі з'являється тут не раптово, і тим більше не у VII ст. до нар.Хр., а в значно раніший час, свідчить, хоча б, скарб із Штілфріда, бронзові псалії з якого увінчано на кінцях протами коней, а також пара бронзових псалій у вигляді коників (!) з Ветулоні з району Потисся, які належать до групи Мезочат і на спинах яких прикріплено ще по одному маленькому коникові [Podborsky, 2001, S.166, Obr.88, 17]. Те, що зображення протом коней в центральноєвропейських областях, у т.ч. на Середньому Придністров'ї в періоді НаВЗ-НаС1 могло уособлювати у собі щось значно більше і важливіше, аніж звичайний художній декор, можуть свідчити т.зв. конеголові скіпетри з Карпатського басейну, культове призначення яких є найбільш вірогідним [Metzner-Nebelsick, 2002, T.I, S.463, Abb.206,1-2,4-5]²⁰. В контексті, що розглядається, в зовсім іншому світлі може постати проблема появи в Передній Азії псаліїв з кінськими голівками або ж псаліями, як, наприклад, з гробниці № 3 Алтин-Тепе (Мала Азія), на яких один з кінців псалія

оформлено у вигляді протами коня, а інший – у вигляді протами бика [Иванчик, 2001, с.203-208, рис.100, 4-5; 101, 2-4, 6-7]. Походити вищезгадані центральноєвропейські псалії з протами коней від цих – малоазійських, не можуть з двох причин: 1) вузdechні набори, у т.ч. псалії з протами коней з гробниці № 3 Алтин-Тепе відносяться до епохи Аргішті II, тобто, до часу не пізніше перших п'ятнадцяти років VII ст. до нар. Хр., тобто, є пізнішими за центральноєвропейські псалії, які відносяться до періодів НаВЗ-НаС1; 2) псалії типу, що розглядається, із протами коней і биків, як засвідчують фахівці, в малоазійському регіоні є чужими і привнесеними ззовні. Намагання окремих дослідників [Иванчик, 2001, с.204, 208], пояснити появу таких псаліїв у Малій Азії як імпорт з іранського кочового середовища (хоча в останньому цей тип абсолютно невідомий), вже навіть не дивує. Не дивує тому, що за сталою історіографічною традицією, яка свого часу дістала “нове дихання” на хвилі боротьби з марризмом після московської конференції 1952 р., зв'язки з передньоазійськими високорозвинутими державами в досліджуваній період могли мати лише кочовики-іранці з “южноруських степів”.

Отож, повертаючись до швайковецького кістяного гребеня, можемо припустити, що оформлення його ухвату у вигляді голів двох коней цілком вписується у ту місцеву центральноєвропейську образотворчу традицію, яка, будучи започаткованою, мабуть, ще у пізньобронзовому віці, не лише проіснувала аж до VII ст. до нар. Хр., але й, як в цьому переконує нововідкритий комплекс зі Швайківець, творчо переосмислювалася і розвивалася, знаходячи собі місце на різних тогочасних предметах побуту і культу.

3. *Кістяні шпильки з орнаментованими щитками.* В матеріалах середньодністровської (західноподільської) групи представлено зна-

²⁰ Цікаво, що в Центральній Європі у IX-VIII ст. до нар. Хр., поряд із традицією зображення протом коней, поширеним був також мотив протом двох лебединих голівок, які так само дивляться в різні сторони і між якими часто зображався диск або концентричні композиції [Metzner-Nebelsick, 2002, T.I, S.472, Abb.210, 3, 46, 5]. Не виключено, що в цей час центральноєвропейська верхницька аристократія мала свій окремішний релігійний культ, який не був поширений і не практикувався в інших верствах суспільства. Фактично, це могла бути локальна образотворча традиція, художні школи якої спеціалізувалися на обслуговуванні запитів керівників військових підрозділів.

чну кількість різних типів шпильок. Всіх їх об'єднує довший чи коротший стержень, вироблений з металу або кістки. Натомість, завершення у середньодністровських шпильок – їх голівка, часто має пластичне завершення або ж щиток певної форми з нанесеним на ньому зображенням. На даний час можемо виділити чотири типи шпильок з декоративно оформленою голівкою. Перший тип – кістяні шпильки зі щитком, всередині якого нанесено концентричні кола та лінії (рис.8, 1-4). Вперше ці прикраси було виявлено Г. Нікітіною і В. Цигиликом під час розкопок ними пам'ятки черняхівської культури біля с.Оселівка Чернівецької обл. В одній із споруд нижнього горизонту, яка відносилась до періоду раннього заліза, було знайдено три кістяні шпильки з фігурно виробленими щитками, на поверхні яких прокреслено три або п'ять концентричних кіл з наскрізними дірочками у центрі [Никитина, 1979, с.248, рис.8, 2-4]. Довжина шпильок, що краже збереглися, до 9,2 см, розмір щитків, приблизно, 1,7 x 1,8 см (рис.8, 1-4). Ще одну шпильку цього ж типу довжиною близько 11,5 см виявлено в кург.І Коцюбинчиків, яка від вищезгаданих відрізняється наявністю лише двох концентричних кіл і двох глибоко врізаних ліній (рис.8, 4).

Віддалені аналогії такому типу зображень на середньодністровських кістяних шпильках простежуємо на т.зв. пряжках кобанської культури, які, як припускаємо, не були поясними, а носилися у більш-менш вертикальному положенні (як наплічні портупейні пояси?), оскільки зображення на цих пряжках призначено для “читання” саме у вертикальному положенні²¹. Припускаємо, що і коцюбинчицька кістяна шпилька, і кобанські пряжки своїми абрисами передають контури людського черепа, а концентричні кола на шпильках і пряжках представляють собою ніби порожні зіниці (тим більше, що на концентричних колах на

кубанських пряжках і на шпильках з Оселівки в “зіницях” існують наскрізні отвори). Натомість, пара схилених вершинами ліній на щитку шпильки з кург.І Коцюбинчиків (рис.8, 4), могла зображати носовий отвір на черепі. Подібне призначення на кобанських пряжках міг виконувати М-подібний знак в центрі композиції [Козенкова, 2007, с.282, рис.3, 2, 5 та ін.]. Отож, не виключено, що зображення на вищезгаданих предметах – кістяних шпильках і пряжках, могли мати сосунок до одного з різновидностей заупокійного культу, зримі символи якого в той час однаково були зрозумілими і населенню Середнього Придністров'я, і мешканцям Передкавказзя. Ці ритуальні дійства, пов'язані із заупокійним культом, могли включати в себе й графічне відтворення на нагрудних прикрасах (шпильках, пряжках) певного символу, який у стилізованому вигляді передавав зображення людського черепа. Оскільки, суть цих уявлень, все ж, вже не є причетною до антропоморфізму, а більше стосується потойбічної сфери, то і зображення, які відтворюють цю ділянку людських уявлень, слід, мабуть, називати зображеннями у танатичному (танатоморфному?) стилі.

Середньодністровські кістяні шпильки другого типу – із зображенням стилізованого дзьоба на щитку (рис.8, 5, 7), вперше стали відомими з розкопок О. Ганіної на поселенні в с.Іване-Пусте Борщівського р-ну Тернопільської обл. Дослідниця припускала, що на голівці знайденої нею кістяної шпильки зображено голівку грифона [Ганіна, 1965, с.113, 115, рис.4, 6]. Вдруге, на кістяну шпильку зі схожою голівкою натраплено в кург.І Коцюбинчиків. На ній, легким опукленням передано маленьку голівку птаха з таким самим гіпертрофовано великим і високо піднятим догори хижим дзьобом (рис.8, 7). І в одному, і в другому випадках, біля загнутого донизу кінчика дзьоба є наскрізна округла щілина. В такий же маленький отвір,

²¹ Саме в такому – вертикальному положенні ці кобанські пряжки й публікують, однак, піти далі й визнати, що вони не є поясними, не можуть. Хоча, саме розташування таких пряжок в похованнях вказувало на те, що вони не можуть вважатися поясними. Наприклад, в Кливанському могильнику в Південній Осегії в пох.14 така пряжка знаходилась на плечі померлого, в пох.28 – в ногах, а в пох.30 – в районі плечових кісток. Крім того, на кобанському “поясі” з Ксанської ущелини із зображенням оленя, фігура останнього, як і зображення на самій пряжці, розрахована на сприйняття, як припускаємо, лише у вертикальному положенні [Козенкова, 2007, с.267-269, 292, рис.13, 3].

довкола якого ніби “закручений” хижо загнутий дзьоб птаха, мають: грифоподібні голівки навершів на псалії з Ніври і Залісся (рис.2, 1; 3, 3); бронзові розподілювачі ременів з того ж таки західнолісостепового регіону, а також багато схожих за призначенням речей з інших регіонів Лісостепу і Криму.

Чи був цей мотив високо піднятого догори дзьоба “геральдичним” символом правлячої на той час династії, або ж образною аватурою одного з богів, який патрунував правлячу верхівку, сьогодні важко щось певне сказати. З огляду на те, що схожі за схемою грифоподібні голівки бачимо на навершях піхов мечів з Кубанського і Дванського могильників [Погребова, Раевский, 1992, рис.19, а-в; Вольная, 2002, с.149, рис.3, 1-2], на верхніх кінцях псаліїв з вуздечки конів 3 і 4 з Краснознаменського кург. 6 [Петренко, 2006, табл.62, 186, 191], а також близькими є стилізовані голівки з хижо загнутим дзьобом, які увінчують прорізні навершя з Передкавказзя (Краснознаменський кург.2 і 3) [Петренко, 2006, табл.52, 123, 136, 137], Українського Лісостепу (Защита, кург.1) і межиріччя Дністра і Прута (Раскайци) [Переводчикова, 1980, с.27, рис.1, 7; Мелюкова, 1976, рис.2, 2], припускаємо, що вони можуть бути образним уособленням одного з тогочасних релігійних культів, який практикували, мабуть, лише у невеликому колі високопоставлених осіб, причетних до вершницької аристократії. Той факт, що розглядуваний тип зображень – у вигляді стилізованої голівки з піднесеним догори дзьобом (незалежно від того, на поверхнях шпильок, піхов, чи навершів він присутній), численно представлений, окрім Лісостепу, також у типово гірських ландшафтах

– у Карпатському регіоні, наприклад, в чумбрудській групі (колишня трансильванська)²² та культурі Векерцуг (група Альфельд, за Т. Кеменцеї [Kemeneczei, 2009]), – може свідчити про те, що і на цих, досить віддалених і від Передкавказзя, і від Середнього Придніпров’я районах, навіть в умовах гірського рельєфу, культ, про який йде мова, вшановувався, напевне, не менше, ніж на вищезгаданих східноєвропейських просторах. А це могло статися лише за умови жорсткої централізації цього культу, що передбачає існування певних споріднених між собою адміністративно-територіальних одиниць з відповідним апаратом влади в кожному з вищеназваних районів²³.

Третій тип шпильок, щиток яких оформлено у вигляді двох голівок грифоподібних істот (?) і які розвернуто дзьобами у протилежні сторони, вперше виявлено Г. Моргенштерном і Ф. Гаером в кург.С Новосілки-Гримайлівської на Західному Поділлі. Збереглася верхня частина цієї шпильки довжиною 4,5 см, орнамент на якій Т. Сулімирський назвав “наслідуванням двох спіралеподібних щитків” [Sulimirski, 1936, s.83, tabl.XI, 1t]. Однак, на опублікованому рисунку бачимо, що частина щитка, про який йде мова, за обрисами нагадує півкруглу голівку з виразно зазначеним оком і невеликим піднесеним догори дзьобом (рис.8, б). Якщо є правильною така інтерпретація цієї шпильки, то друга частина її щитка є обламаною. Мабуть, схожу за формою шпильку знайшла О. Ганіна на поселенні в Заліссі Борівського р-ну Тернопільської обл., верх, тобто, голівку якої “...увінчує плоский щиток, на одному боці якого ретельно вирізьблено голівки грифонів, розвернуті

²² Згідно з А.Гельмут, початок чумбрудської групи датується з кінця VIII ст. до нар. Хр.

²³ Повна відсутність в Карпатському регіоні і в Середньому Придністров’ї прорізних навершів, увінчаних нагорі стилізованим зображенням голівки хижого птаха з загнутим донизу дзьобом (на зразок навершів з кург.3 Попівки, кург.407 Журівки, Реп’яхуватої Могили, кург.1 Келермеса, Краснознаменського кург. та ін.) опосередковано може вказувати на те, що метрополія цього протодержавного автохтонного утворення охоплювала не лише вказану частину Передкавказзя, але й значну частину Українського Лісостепу і, скоріш за все, – райони поширення колосальних за розмірами городищ. Так само і повна відсутність в Карпатському регіоні й прилеглому Подунав’ї будь-яких зображень у вигляді т.зв. “грифо-барана”, образ якого є, мабуть, одним з найяскравіших ідентифікаторів приналежності до представників лісостепової автохтонної вершницької аристократії, може свідчити, що влада скототів, на той час, не поширювалась на цей регіон, обмежившись включенням лише прилеглих середньодністровських земель – історичної Невриди. Носіїв західноподільської групи Середнього Придністров’я вважати неврами запропонувала А.І. Мелюкова на московській конференції 1952 р. [Погребова, 1954, с.22-23; Бандрівський, 2007, с.94-95].

Дати до нар. Хр.	Центральна Європа періодизація гальштатського часу за:		Східна Європа	
	Н. Parzinger (1988)	M.Trachsil (2004)	Етапи розвитку середньодністровської (західно подільської) групи	Періодизація „ранньоскіфської” культури за І.Медведською (1992)
	1	2	3	4
800		ранній HaC1		
		середній HaC1		
750		пізній HaC1		
	горизонт-1 (750/740 – 710/700)	ранній HaC2	етап I а	PCK-I
700		середній HaC2	етап I б	перехідна група
	горизонт-2 (710/700 – 660/650)	пізній HaC2	етап II а	PCK-II
650		ранній HaD1	етап II б	перехідна група
	горизонт-3-4 (660/650 – 630/620)	середній HaD1	етап III а	PCK-III
600		пізній HaD1	етап III б	
	горизонт-5 (630/620 – 610/600)	ранній HaD2		
	горизонт-6 (610/600 – 570/560)	пізній HaD2		
550		ранній HaD3		
	горизонт-7а (570/560 – 540/530)	середній HaD3		
	горизонт-7 б/с (540/530 – 510/500)	пізній HaD3		
		ранній LtA		

Таблиця 1. Періодизація середньодністровської (західноподільської) групи в контексті центрально- і східноєвропейської періодизаційних схем.

в протилежні сторони” [Ганіна, 1984, с.77]. Очевидно, появу такого положення голівок на кістяних шпильках 3-го типу слід розглядати в контексті появи схожих за схемою, але іншофігурних зображень. Таких, наприклад, як протом коней на швайковецькому кістяному гребені, яких так само розвернуто головами в протилежні сторони. Скоріш за все, в такий спосіб закомпоновані зображення, це – місцева центральноєвропейська традиція, витоки якої можна простежити в ранньогальштатському стилі зображень т.зв. гальштатських водоплаваючих птахів (“hallstattvogel” X-VIII ст. до нар. Хр.), голівки яких на вигнутих S-подібних шиях так само спрямовано у протилежні сторони.

До останнього, четвертого, типу шпильок Середнього Придністров'я, зараховуємо дві шпильки – кістяну і металеву, верхівки яких оформлено у вигляді голівки грифа (або грифона?). В одному випадку дзьоб у хижого птаха є задертим догори (Селище), у другому – привідкритий (Долиняни). Можна назвати унікальним той прийом, за допомогою якого стародавній митець передав грізний характер цього величавого птаха, акцентувавши увагу власне на привідкритому дзьобі, який асоціативно нагадує хижий оскал у агресивних тварин. Разом з поруч розташованим великим випуклим оком і пластичним абрисом голівки, цей дзьоб створює навдивовижу єдиний цілісний образ. Скоріш за все, на шпильках 4-го типу відображено все ту ж домінуючу в той час в образотворчій лісостеповій традиції ідею, образним втіленням якої була хижодзьоба голівка птаха, яка, крім того, на Середньому Дністрі представлена на пронизках-розподільвачах з кург.1 Братишева і Городниці та пронизці з кург.3 Теклівки (рис.2, 2-3; 3, 5).

Предмети культового призначення в заупокійному церемоніалі

1. *Біметалеві плоскодонні посудини-патери з бічним руків'ям (колишні “дзеркала ольвійського типу”).* У середньодністровській (західноподільській) групі довгий час єдиною знахідкою розглядуваного типу було “дзеркало” з кург.ІІ Братишева з розкопок Т. Сулімирського 1932 р. (рис.5; 5а-б), якому до останніх років не знаходили аналогії не лише на терито-

рії Українського Степу й Лісостепу, а й взагалі – на території всієї Євразії. Довжина братишівського “дзеркала”-патери – 37,0 см, діаметр диску – 18,7 см, товщина диску – 0,3 см, висота бортика – 1,5 см, ширина руків'я в районі насадки – 6,6 см, ширина руків'я в середній частині – 2,8 см [Reichl, 1936, S.140-141].

Унікальність братишівського екземпляру в тому, що трьохреберчасте руків'я мало специфічну конструкцію: спершу було вилите, як це свого часу встановила І. Райхль [Reichl, 1936, S.140-141], центральне ребро разом з насадкою і голівкою барана. Потім, до цього центрального бронзового ребра з двох боків припасували ще два такої ж, приблизно, величини ребра, але викуті вже із заліза. Утворені, в такий спосіб, зовнішні ребра було обвито навкоси розміщеною бронзовою стрічкою, яка, як зазначає дослідниця, “була запущена в залізо”, іншими словами – інкрустована. Натомість, середнє – бронзове ребро, так само було обвите скісною стручкою, але – залізною, від чого й досі на братишівському екземплярі залишились сліди іржі на краях бронзового стержня. Після цього, вже скомпоноване руків'я, яке на горішньому кінці завершувалось насадкою з півкруглим краєм, було з'єднано з диском, а потім до нього приклепано (сліди приклепування на гладкій поверхні диску помітила ще І. Райхль). Завершальним етапом стало гравірування: на самій насадці з обидвох сторін зобразили еолійський капітель, розетки, геометричний декор та різцем підправили голівку барана, якою увінчується торець руків'я (рис.5а-б). Тоді ж, мабуть, й нанесли щільне пасмо геометричного wzору на лобі тварини між завитками її рогів. Вцілому, форма братишівського “дзеркала”-патери, на думку І. Райхль, є грецькою, мотив розетки – іонійським (аналогії до нього дослідниця вбачала в дзеркалі з кург.404 зі Сміли), а голову барана виконано в греко-іонійському стилі [Reichl, 1936, S.140-141]. У післявоєнний час, В.М. Скуднова, не погоджуючись з висловленим припущенням щодо даного предмета з Братишева, вважала, що відсутність подібних виробів в грецьких пам'ятках, робить припущення про їх грецьку приналежність, безпідставними [Скуднова, 1962, с.21]. Нещодавно, Т.М. Кузнецова, не вдаючись у в'яснення технологічних і стилістичних аспектів виготов-

лення розглядуваного “дзеркала”-патери із кург.ІІ Братишева, без наведення будь-яких аргументів, а керуючись лише “волютоподібним” оформленням його руків’я, проголосила братишівський екземпляр “...реплікою на грецький зразок, яку зроблено майстром фрако-ілірійського кола” [Кузнецова, 2004, с.226-227, рис.5].

Нещодавно віднайдений А. Гуцалом в кург.І Шутнівці на Середньому Дністрі екземпляр схожого, за окремими конструктивними параметрами, “дзеркала”-патери [Гуцал, Гуцал, 2009, с.130-131], дозволяє по новому підійти до оцінки та інтерпретації подібного типу знахідок у середовищі середньодністровської (західно-подільської) групи. “Дзеркало”-патера з кург.І Шутнівці має, як звичайно, диск з бортиком по краю і широке трьохреберчасте біметалеve руків’я, кожне ребро якого прикрашено витою стрічкою з тією різницею, що на центральному бронзовому ребрі, ця стрічка є залізною, а на двох сусідніх – залізних ребрах, таку ж за формою стрічку зроблено з бронзи (рис.7). В обох випадках стрічка глибоко інкрустована у метал. Винятково цікавим є декор на кінцях руків’я: вгорі він завершується насадкою, яка з країв під диском завершується маленькими баранячими голівками, в той час, як нижню частину руків’я увінчано реалістично відтвореною голівкою бика (рис.6). Довжина “дзеркала”-патери з кург.І Шутнівець – 36,5 см, діаметр диска – 20,5 см, висота бортика – 0,9 см, діаметр ребра – 9,9 см [Гуцал, Гуцал, 2009, с.129-131].

В шутнівецькому екземплярі було застосовано той самий принцип виготовлення руків’я, що й у “дзеркалі”-патері з кург.ІІ Братишева: спершу було відлито з бронзи центральне ребро з голівкою бика на одному кінці і насадкою на іншому. На поверхні центрального

ребра (ще на стадії воскової моделі) було передбачено неглибокий паз, в який потім було вставлено (інкрустовану) залізну тасьму, яка знизу вверх обвивала бронзовий стержень довкола центральної осі. Схожу операцію було пророблено з двома сусідніми, але вже – залізними стержнями: в стані гарячого кування їх обвили (на цей раз вже – бронзовою) тасьмою такої ж ширини. В щілини між ребрами, як це зауважили обидва першовідкривачі, тоді ж було вставлено дві бронзові стрічки, від чого ширина руків’я додатково збільшилася до 3,3 см (на братишівському екземплярі – 2,8 см). Після цього, шутнівецьке руків’я верхнім кінцем, там, де була насадка, приклепали за допомогою двох заклепок до диску.

Виходячи з того, що тильна (протилежна від бортика) сторона диску братишівського екземпляру має лише сліди шліфування і на ній відсутні будь-які сліди поліровки, робимо припущення, що ця сторона не могла мати дзеркальних властивостей а, отже, і не могла використовуватися як дзеркало. Так само відсутні бодай найменші сліди полірування і на стороні з бортиком, що теж виключає ймовірність використання цього боку диску для аналогічного призначення. Звідси напрошується здогад, що відносити цей, і, можливо, подібні до нього виробу, до розряду туалетних аксесуарів, залишається мало підстав. Ці речі, судячи з усього, могли використовувати для інших цілей.

Скоріш за все, і братишівський, і шутнівецький екземпляри представляють собою особливий тип культового посуду – плоскодонну круглу посудину з боковим руків’ям – патеру, про ймовірність існування якої в період архаїки почали говорити лише віднедавна [Кузнецова, 2002, с.207-208]²⁴. Те, що у патері з кург.ІІ Братишева і кург.І Шутнівець

²⁴ З огляду на те, що у двох т.зв. “дзеркалах” з Ольвії і Тузлинського некрополя було відмічено сліди тканини на обидвох сторонах диска (причому, ще на стадії воскової моделі), Т.М. Кузнецова прийшла до висновку, що ці предмети не були дзеркалами, а мали якесь інше призначення [Кузнецова, 2002, с.207]. Так само, і “дзеркало”-патера з Немирівського городища [Смирнова, 1997, с.81], в жодному разі не могло використовуватися як дзеркало [Кузнецова, 2002, с.208]. Тут не можемо не згадати і про келермеське срібне “дзеркало”, яке ще здавна було виначене як “плоскодонна кругла посудина з накладним золотом” [цит. за: Кузнецова, 2002, с.78], а Т.М. Кузнецова, підтвердивши це припущення, додала, що на т.зв. “робочій” стороні келермеського виробу відсутні сліди полірування або шліфування, і вона навіть не опрацьовувалась під полірування [Кузнецова, 1997, с.4-6]. Таку інтерпретацію не заперечують й інші дослідники, які допускають, що даний тип виробів, який традиційно називаємо дзеркалами “...міг використовуватися, найімовірніше, як релігійно-магічний атрибут, а не як туалетні предмети” [Кисель, 2003, с.85-86].

робочою поверхнею була все ж сторона з бортиком, свідчить положення голівок барана (на братишівському) і бика (на шутнівецькому) екземплярах, які, в такому разі, опиняються ніби “на спині”. А це – поза тварини, яку приносить у жертву. За умови, коли робочою поверхнею є сторона з бортиком, то тоді роги голівок бика і барана є оберненими донизу і вони служать як опертя цій частині руків’я. Це додатково свідчить про те, що для виконання якихось дій з такими патерами, останнім мусіли надати горизонтальне положення.

Чи на робочу поверхню диску патери (з бортиком) наливали якусь рідину і вже тоді, використовуючи, приміром, поверхню рідини як свого роду дзеркало, вводили себе у відповідний психофізичний стан, важко щось певне сказати. З огляду на те, що на поверхню окремих патер з бортиком наносили вигравіювані зображення [Кузнецова, 2002, с.207, рис.27] або ж припасовували накладні платівки з сюжетними сценами (келермеська срібна патера), то припускають, що лише після цього (нанесення знаків або композицій в межах бортика) сюди наливали рідину і розпочинали відповідні маніпуляції з утвореною в такий спосіб “дзеркальною” поверхнею патери. І, врешті, про статі похованих, супровідний інвентар яких включав плоскодонні посудини-патери. І в братишівському, і в шутнівецькому курганах, найімовірніше, було поховано чоловіків – представників військової аристократії, оскільки в братишівському комплексі наявні вістря списа, залізний ніж, кам’яний брусок із залізним окуттям на кінці, дві електрові сережки цвяхоподібного типу, а в шутнівецькому – залізне вістря списа і теж дві, аналогічної форми, електрові сережки. Натомість, віднайдення ще однієї патери, але вже із зображенням на руків’ї оленя з гіллястими рогами і фігури котячого хижака, в Братишівському кург.IV, свідчить про належність цього комплексу вже жінці, оскільки разом зі згаданою патерою у кург.IV Братише-

ва, було знайдено половину кам’яної овальної плити з бортиком, шпильку, голку, скляні й бронзові намистинки²⁵. З огляду на відсутність аналогів конструктивним особливостям патер з братишівського і шутнівецького курганів, маємо, як видається, підстави припустити думку про ймовірність їх місцевого виготовлення в котрійсь з бронзообробних майстерень на Середньому Дністрі.

Дослідники, які займались вивченням т.зв. бронзових “дзеркал” з боковим трьохребчастим руків’ям, часом вбачали до останніх аналогії серед руків’їв акінаків, зокрема, парадних. До руків’я вищезгаданої патери з кург.I Шутнівець сьогодні також пробувають провести аналогію із трьохребчастим руків’ям меча з Києва та руків’ям відомого меча з Келермеського кург.I з розкопок Д. Шульца, яке складалось з трьох округлих залізних стержнів обтягнутих золотою бляхою [Белозор, Скорий, 1985, с.235-256; Гуцал, Гуцал, 2009, с.133]. Такі паралелі до шутнівецької патери можна було провести лише за умови незнання конструктивних особливостей руків’я патери з кург.II Братишева, виразно описаних І. Райхль. В обидвох випадках у середньодністровських патер руків’я складалось лише з **одного** – центрального і основного бронзового ребра-стержня, до якого з двох боків, суто з декоративною метою припасовували по одному залізному стержню. Ці бічні стержні в розглядуваних патерах з Братишева і Шутнівець, на відміну від схожих, на перший погляд руків’їв згаданих мечів, не несли жодного конструктивного навантаження. Тому, порівнювати руків’я мечів і патер, хоча б з цієї причини, вважаємо некоректним. Зрештою, чому, захопившись підшукуванням аналогій до трьохребчастих руків’їв на сході Європи, дослідники вперто “не бачать” низку акінаків з суцільнолитим трьохребчастим руків’ям у чумбрудській (колишній трансильванській) групі²⁶ [Vasiliev, 1980, pl.14, 4] та

²⁵ Характерно, що в найдавніших похованнях Ольвії, кам’яні овальні плити знайдено разом із бронзовими “дзеркалами”-патерами у 19 комплексах.

²⁶ Початок Cimbrud-Gruppe A. Гельмут датує від кінця VIII ст. до нар. Хр., а Б.Тержан загальні рамки чумбрудської групи визначає у межах початку VII – кінця V ст. до нар. Хр. (Висловлюю глибоку подяку милій колезі зі Словаччини п.Аніті Козуб за допомогу при з’ясуванні сучасних датувань культур і груп Карпатського регіону).

південнокарпатській групі Феріджеле [Vulpe, 1967, pl.XV, 2; XVI, 1]. Такі ж трьохреберчасті руків'я мають акінаки у векерцугській культурі у внутрікарпатській улоговині [Kemenczei, 2009, S.301, Taf.79, 1], носіїв якої, як і вище перелічених груп, сьогодні ніхто не співставляє ні з номадами, ні, тим більше, з іранцями.

Семантика образу бика та інших тварин в середньодністровському регіоні, проблема аналогій і місцеві образотворчі традиції і новації.

Пробуючи дати пояснення, чому на культурній посудині-патері з кург.І Шутнівець присутнє зображення голови бика (рис.7), то, з одного боку, стоїмо перед спокусою пояснити це в доволі простий спосіб – запозиченням ідеї образу бичачої голови і, можливо, окремих, пов'язаних з нею релігійно-обрядових уявлень із котроїсь з тогочасних передньоазіатських держав, в релігії яких образ бика відіграв особливу роль. Однак, з другого боку – існуючі на сьогоднішній день матеріали доводять, що стародавнє населення Українського Правобережжя ще задовго до передньоазіатських походів, в своїй релігійно-обрядовій сфері значне місце відводило саме бику. Наприклад, верх золотої діадери з Михалківського скарбу, найпізніші речі з якого датуються кінцем IX – початком VIII ст. до нар. Хр., заповнений щільною низкою рельєфно відтворених бичачих рогів [Крушельницька, 1974, с.221, рис.58; Крушельницкая, Малеев, 1990, с.130, рис.44; Metzner-Nebelsick, 2002]. В тій же голіградській культурі, з якою пов'язують Михалківські скарби і яка до початку НаС займала західну частину Середнього Придністров'я, відомі наскельні зображення – петрогліфи Урича у вигляді бичачого рогу в оточенні спіралей, спіралеподібних завитків, “коліс” з шістьма і більше спицями всередині і променями-відростками ззовні, фігурок людей, що біжать, зображень тварин та ін. [Бандрівський, 2008, с.150, рис.12, 5]. Із синхронних і територіально близьких до Михалкова і Урича пам'яток, назвемо масивний золотий

браслет з Tîrgu Mures / Marosvasarhely, кінці якого оформлено у вигляді двох голівок биків з нависаючими над очима рогами [Kemenczei, 1995, S.334, Abb.2, a].

Із більш віддалених аналогій назвемо виявлене С. Мазаракі 1899 р. в кургані біля хут. Шумейко на Посуллі, повнофігурне зображення відпочиваючого бика з опущеною головою, яке було вилите з бронзи і обтягнуте золотим листом [Ильинская, 1968, с.44, рис.22, 2-2а]. Поруч з фігуркою бика було знайдено 18 кістяних псаліїв виключно із зображенням кінських голівок [Ильинская, 1968, с.44-45, рис.23]. Схожу особливість у підборі інвентаря простежуємо й у кургані Старша Могила в тому ж Посуллі: із 13 пар кістяних псаліїв, шість мала закінчення у вигляді голівок баранів і лише один – у вигляді голівки грифа з баранячими рогами [Ильинская, 1968, с.25, табл.IV, 2-11, 13-14]. Ситуація із комплексом Старшої Могили стає ще більш цікавою, коли зауважити, що в ній, окрім вищезгаданих вибірково підібраних псаліїв, трапилося два – єдиних на всій території сучасної України – бронзових прорізнних навершя, увінчаних голівками биків з розлогими рогами [Ильинская, 1968, с.26, табл.III, 3-4]. Отже, вимальовується несподівана картина: починають, ніби-то, виділятися комплекси вершницьких елітних поховань, в одній групі яких, абсолютно переважають зображення грифоподібних голівок з баранячими рогами довкола очей, гірських козлів і прорізнні “птахоголови” навершя (кург.2 Оксютинці; кург.407 Журівки; кург.2 Вовківців; пох.1 Реп'яхуватої Могили) і, разом з тим, в них зовсім невідомі вироби із зображенням коней, кінських і бичачих голівок. Натомість, в другій групі елітних військових поховань, навпаки, майже повністю відсутні “птахоголови” зображення (немає т.зв. “грифо-баранів”, відсутні прорізнні навершя з хижодзьобими голівками, зображення з гірськими козлами та ін.), натомість, присутні повнофігурні або ж часткові – у вигляді протом, зображення коней і биків²⁷. З цього мо-

²⁷ В значній мірі ця автохтонна, для Українського Лісостепу, релігійно-образотворча традиція у VIII-VII ст. до нар. Хр. формувалася під впливом релігійного життя та церемоніальних дійств Гальштатського світу, вплив якого на образотворчу культуру “архаїчної Скіфії” сьогодні або цілковито замовчується або ж зводиться до рідкісних покликань на ті чи інші паралелі в культурах Подунав'я і Карпатського регіону.

жемо припустити думку про ймовірність існування в Українському Лісостепу і Степу двох релігійно-образотворчих традицій: давнішої, автохтонної (в якій домінувала релігійна ідея, образним втіленням якої могли бути кінь, бик) та пізнішої, частково імплантованої із асиро-урартського середовища світоглядної системи, в якій переважав образ голівки хижого птаха, можливо, грифона з баранячими рогами, синкретичні істоти та ін.

Задаючись питанням, чому на кінцях руків'їв вищерозглянутих патер із Середнього Придністров'я присутні протоми бика і барана, пригадаймо, що, судячи із супровідного інвентаря, небіжчиками в цих похованнях, найімовірніше були чоловіки, що належали до вищого військового рангу. А, раз так, то й ритуал під час їх поховання вимагав специфічного підбору інвентаря. Не виключено, що в розглядуваний період заупокійні церемонії над військовими достойниками більш-менш були уніфікованими, причому, на досить обширних просторах: від Середнього Придністров'я на заході, до Передкавказзя – на сході. Однак, і в цьому, здавалось би подібному (з огляду на доволі схожу частину інвентаря) за обрядами середовищі, можна виділити, як видається, низку комплексів із специфічною образотворчою традицією, яка корініється в уявленнях пізньобронзового періоду Центральної і Південно-Східної Європи і образним носієм якої в період раннього і розвинутого гальштату виступає протома бика. У пам'ятках VII ст. до нар. Хр. своєрідним маркером цієї місцевої образотворчої традиції виступають не лише бронзові прорізи наверх із зображеннями голівок бика (Старша Могила; Ульський кург.2) та бронзові прорізи наверх із повнофігурним зображенням бика (Nagytarcsa в Угорщині), але, й як бачимо на прикладі першого шутнівецького кургану, також і патери зі схожою голівкою бика на руків'ї²⁸.

Назагал, дослідження середньодністровських предметів із зображеннями живих істот в контексті центрально- і східноєвропейських пам'яток, підтверджує висловлене раніше припущення, що в архаїчний період на заході Українського Лісостепу існувало щонайменше дві релігійно-образотворчі традиції: раніша і пізніша. Знаковим елементом першої, початки якої криються ще в пізньобронзовому періоді, були пластичні й гравіровані зображення водоплаваючих птахів стилю Hallstattvogel (зображення, які виконано в цьому стилі, зустрічаємо навіть значно східніше – в центральноукраїнському регіоні, наприклад, на наверхах з качиними голівками з кург.2 Лепетихи та кург. з Попівки), а також солярні знаки, символи барана, бика і коня. Натомість, образним носієм другої релігійно-мистецької традиції, головні засади якої було випрацювано, мабуть, не пізніше останньої чверті VIII – початку VII ст. до нар. Хр., був зовсім інший репертуар, в якому основну роль відігравали зображення голівок хижодзьобого птаха, найімовірніше – грифа, нерідко з баранячими рогами, які огинали його очі знизу, а також синкретичні істоти, які поєднували в собі частини тіл різних тварин. І ранішу, і пізнішу образотворчі традиції було випрацювано в Українському Лісостепу й Передкавказзі. Раніша з них почала формуватися в районі Буго-Дністровського межиріччя ще в пізньобронзовий період під сильними впливами з егейсько-анатолійського регіону: започаткування ритуальних процесій з дарами гіпербореїв, участь агатирсів у культових обрядах на о.Делос, поява зольників у сабатинівсько-білогрудівському блоці культур, виокремлення цим населенням казана як культового предмету в обрядах і системі релігійного світорозуміння тощо [Колосовская, 1982, с.47-69; Русяєва, 2005; Бандрівський, 2007, с.48-59]. Отож, кристалізація в правобережному Лісо-

²⁸ Звичайно, не треба зациклюватися на пошуках аналогій до бичачої голівки з Шутнівець, оскільки схожих до неї, навіть у деталях, зображень можемо “насмикати” майже з усіх високо розвинутих культур і цивілізацій як Передньої Азії, так і Стародавньої Європи, але це майже нічого не дасть для з'ясування причин скульптурного відтворення саме голівок бика і саме на території між Карпатами і Передкавказзям, включно із середньодністровським регіоном. Тут слід намацати інший шлях – спробувати привідкрити хоча б найбільш істотне в тих обрядах, зривим елементом в яких виступало наверх або патера з протоною бика.

ступу культів, в яких значну роль відігравали бик і кінь²⁹, слід, мабуть, пов'язувати із тісними, в т.ч. релігійно-процесійними контактами автохтонного населення з високорозвинутими центрами в егейсько-анатолійському регіоні щонайменше від другої половини II тис. до нар. Хр. Причому, кінь, який від самих початків, був невід'ємним атрибутом культу Посейдона, ні іранцям, ні кочовикам взагалі, був невідомий, але саме культ Посейдона, згідно з Геродотом (ІУ, 59) відігравав одну з найголовніших ролей у пантеоні “царських скіфів” [Колосовская, 1982, с.53-54; Бандрівський, 2007, с.77-100].

У дещо трансформованому вигляді культ бика проявився згодом і в територіально суміжних із Середнім Придністров'ям центральноевропейських областях. Наприклад, на відкритому автором пізньовисоцькому поселенні в Маркополі біля м.Броди на Львівщині, серед уламків посуду (в т.ч. культового гостродонного) і глиняної пластики виявлено керамічний бичачий ріг довжиною 8 см [Крушельницька, 1993, с.220, 226, рис.111, 11], який, можливо, походить від амфороподібної посудини схожої до тих, які відкрито в кург.І та VI календенбергської культури північно-східного гальштатського кола в Dunajská Lužná на передмісті Nové Košariská в Словаччині. Там, такі амфори на плічках мають дві-три пластичні протоми биків з розлогими рогами, які підносяться над вінцями [Čambal, Gregor, 2005, s.17, 28, 57]. Схожі протоми биків з рогами бачимо, також, на орнаментованих амфорах календенбергської культури в Dolního Rakouska в Чехії, де вони також підносяться над вінцями посудини [Podborsky, 2001, s.191, obr.101,8-9]. На вищезгаданих календенбергських корчагах протоми биків розвернуто назовні від отвору, ніби вони охороняють вміст самої посудини, яка є ніби їх

нутром. Зважаючи на те, що патера з кург.І Шутнівцець із протомою бика на руків'ї, теж була культовою посудиною, то схожим могло бути й використання таких посудин, тим більше, що мова йде про більш-менш одночасові пам'ятки (близько третьої чверті VII ст. до нар. Хр.), розташовані хіба що по різні боки Карпат. Схожість полягає ще й у тому, що усі календенбергські корчаги з протомами биків на плічках знайдено виключно в курганах, як зрештою, лише в курганах знаходилися й аналізовані вище патери в середньодністровській (західноподільській) групі.

Друга, пізніша за часом, релігійно-образотворча традиція, символами якої були хижодзьобі голівки, гірські козли, голівки грифів з баранячими рогами, синкретичні істоти з дзьобами замість лап та ін., могла бути розробленою в Українському Лісостепу та Передкавказзі для обслуговування потреб не всього автохтонного суспільства (як це робила рання образотворча традиція), а лише для задоволення потреб тих військових підрозділів, які з першої чверті VII ст. до нар. Хр. брали активну участь у кампаніях на Близькому Сході. Тобто, на той час у військовому середовищі місцевого адміністративно-територіального (протодержавного?) утворення міг витворитися прошарок військової, можливо, й династичної еліти, яка, познайомившись з релігіями Урарту, Асирії та ін., прийшла до потреби реформування існуючого, на її корінній території, пантеону. Нові релігійні ідеї та уявлення, природно, знайшли своє віддзеркалення на речових образних носіях того часу – в декоруванні зброї, деталей кінської упряжі, орнаментациї культових речей (патер). Не новий художній смак, не підвищені естетичні вимоги, не наслідування чужих за духом зразків, стали причиною появи другої, чи, радше – пізньої, релігійно-образотворчої традиції в

²⁹ Особливо цікавим, в плані походження культу бика і коня в Українському Причорномор'ї, є Новоселицький зольник в Буго-Дністровському межиріччі, на якому виявлено два черепа биків і одинадцять черепів коней, десять з яких було викладено у незвичний спосіб – у вигляді півкола (нижні щелепи у черепів коней були відсутні, п'ять черепів було перевернуто, п'ять покладено у звичному положенні, мордами їх скеровано на північний захід. Положення черепів передуюється через один: покладений нормально, наступний перевернутий [Тошев, Черняков, 1986, с.123, 134]. Першовідкривачі інтерпретують цю пам'ятку як свідчення існування у сабатинівських племен культу бика і коня і пов'язують їх появу з релігійними впливами із держави хетів [Тошев, Черняков, 1986, с.134].

Українському Лісостепу, в т.ч. в його західній частині. Зміст у цих нововведеннях міг мати суто релігійну домінанту: узагальнено кажучи, автохтонному вершництву (хто б до нього не входив: агатирси, неври, гелони, синди чи сколоти), за межами корінної території проживання, наприклад, в Передній Азії в оточенні “чужих” богів, культів і традицій, повинні були помагати “свої” боги та пов’язані з ними ритуали, які б уособлювали так поціновану у всіх тогочасних цивілізаціях силу, військову доблесть, безпощадність в бою та ін. Образи бика, коня, солярної символіки та ін., які довгий час використовувалися в місцевих культурах Лісостепу, за самою своєю природою, не могли виконувати таких функцій. Ідеї агресії, натиску, немилосердя, кровожерливості і людських жертвоприношень, не були властиві цій автохтонній релігії. У зв’язку з початком далеких передньо-азіатських походів мусіла з’явитися й більш відповідна для таких цілей релігійна ідея, яка б була зрозумілою не лише її новим носіям, але й була б відлякуючою для ворогів, через територію яких доводилось би проходити на бойовому марші. Таким, для мобільної й активної вершницької верхівки, й могло стати божество, яке Геродот порівняв з Аресом³⁰, і справжнє ім’я якого залишилося невідомим (далі в тексті для зручності умовно оперуватимемо саме цим ім’ям). Це зовсім не означало, що особи, вшановуючи нове “спеціалізоване” (суто за військовим фахом) божество, зреклись чи менше вшановували давній пантеон своєї землі. Те, що запровадження чи піднесення одного культу, зовсім не означало ліквідацію іншого, засвідчує приклад Асирії, в якій, приблизно в той самий час, було за-

проваджено на державному рівні новий культ – культ бога Асура, якого вважали покровителем асирійської столиці. Особливо цікавим є те, що й функції обидвох богів – Асура й Ареса, схожі: це боги-войовники, опікуни правлячої верхівки, й обидва займали далеко не найголовнішу роль в пантеонах обох ранньоісторичних державних утворень³¹.

Процес запровадження нового, в значній мірі мілітаризованого культу, мабуть, не був ні одномоментним, ні короткотривалим в часі явищем. Про це можуть, мабуть, свідчити комплекси з курганів біля хут. Шумейко і Старша Могила, в інвентарі яких абсолютно переважають (зокрема, у вуздечних наборах і бляхах) зображення голівок і копит коней, голівки і ратиці баранів та, що особливо важливо, бика. Крім того, в Старшій Могилі бичача голова вінчає прорізне навершя. Разом з тим, і в одному, і в другому комплексах є поодинокі зображення хижодзьобих голівок і голівки грифа з баранячими рогами. Можливо, в такий спосіб: поєднанням місцевого елемента – закрученими баранячими рогами (які в Середньому Придністров’ї відомі ще з часу Михалківського скарбу) з голівкою грифа чи грифона, намагалися зблизити релігійні ідеї давньої і нової образотворчих традицій Українського Лісостепу. В результаті такого поєднання: автохтонного і частково імплантованого ззовні, в мистецьких школах Лісостепу на іконографічному рівні утворився унікальний цілісний, хоча й синкретичний за своєю суттю, мотив голівки грифа з баранячими рогами³².

Про існування, щонайменше, двох релігійно-образотворчих традицій в Українському Лісостепу та суміжних з ним районах, свідчить також морфологія і результати карто-

³⁰ В грецькому пантеоні Арес – бог і покровитель війни підлої, віроломної війни, війни ради війни, на відміну від Афін Паллади – богині війни чесною і справедливою. Коні Ареса – діти Борея (пор. дари гіпербореїв, шлях яких починався у Скіфії) і однієї з Еріній – носили імена: Блиск, Полум’я, Шум і Жаж, а атрибутами Ареса були – спис, палаючий смолоскип, **собака і коршун** [Бандрівський, 2009, с.119].

³¹ Питання більш-менш одночасного “виходу” Асура й Ареса на перші ролі в пантеонах двох, розділених Кавказьким хребтом, суспільств, потребує ґрунтовного вивчення, оскільки важко припустити, щоби така синхронність виявилася випадковою. Не здивуємося, коли невдовзі буде простежено зв’язки між функціями культів Асура й Ареса, або ж вплив одного з них на появу / розвиток іншого.

³² Цей нерозривний сплав релігійних уявлень, з певним застереженням, можемо назвати унійною традицією (від. лат. unio – об’єднання), а зображення, які прийнято зараховувати до “міфічних істот”, мабуть, більш правомірним було б називати зображеннями, виконаними в унійному стилі, або ж унійною образотворчою традицією.

графування прорізних навершів втульчастого і стержневого типів, які донедавна, вслід за В.А. Іллінською [1963], О.В. Переводчиковою [1980] та ін. визнавали навіть за “маркери скіфської культури”. Чомусь, правда, ніхто не задавався питанням, чому серед майже трьох десятків навершів архаїчного періоду, немає жодного, який було б знайдено у степовій зоні, яку і дореволюційна, і радянська історіографія (особливо, після сумнозвісного винищення залишків марризму на початку 1950-х рр.), однозначно відводила виключно кочовикам-іранцям³³. Про те, що прорізні навершя (в т.ч. й чотири нових, віднайдені у 2008 р. в кург. II Коцюбинчиків на Західному Поділлі) не мають жодного відношення до кочової культури свідчить те, що: 1) сама ідея прорізів на пустотілій металевій сфері із залізною кулькою всередині з’явилася в Карпато-Дунайському регіоні не пізніше періоду НаВЗ, і про це зараз багато пишуть; 2) майже усі пластичні зображення на бронзових прорізних навершях

у вигляді лані, що відпочиває з підігнутими під живіт ногами, які виявлено в Потиссі і Трансільванії, разом з великою серією інших, зроблених на місці пишно декорованих речей, свідчить про окремих, незалежний від іранського кочового світу, локальний шлях розвитку місцевої релігійно-образотворчої традиції. В цьому внутрікарпатському районі Центральної Європи досі не знайдено жодного кістяного навершя після із грифоподібною голівкою і з баранячими рогами. Невідомі тут і прорізні навершя, які увінчано стилізованою голівкою хижодзьобого птаха, хоча в правобережній дніпровській і посульській групах та на Передкавказзі такі навершя добре відомі (кург.407 Журівки; кург.3 Попівки; Реп’яхувата Могила; кург.1 Келермеса; Краснознаменський кург.). Це може свідчити про те, що кожна з цих образотворчих традицій і в Східній, і в Центральній Європі мала свої територіальні межі, які були зумовлені особливостями місцевих релігій та поховальних обрядів.

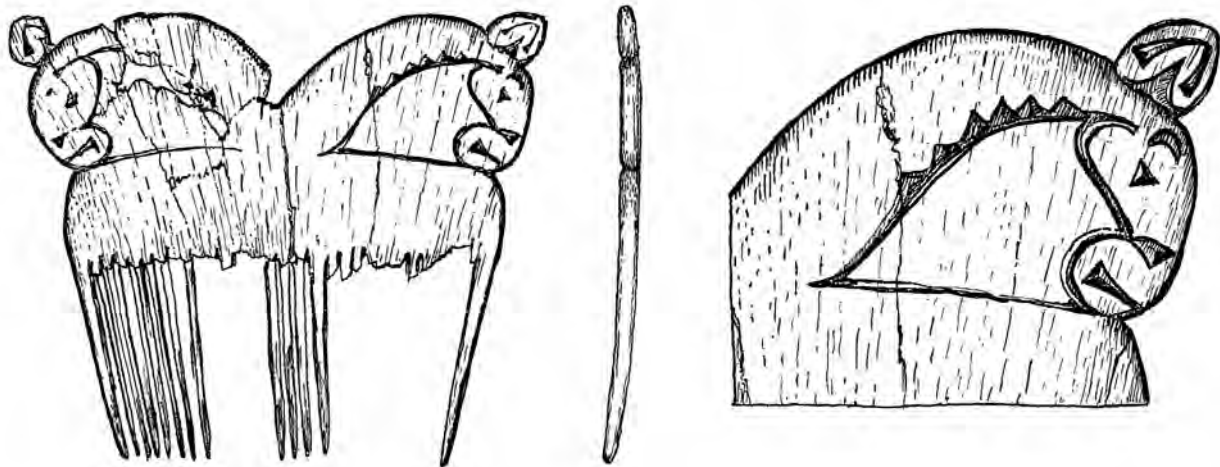

Рис. 1. Кістяний гребінь з кург.І біля с.Швайківці на Середньому Дністрі (розкопки автора 2007 р.; рисунок М. Білика).

Fig. 1. Bone comb from barrow 1 near Shvaikovtsy village on Middle Dniester (excavated by the author in 2007; drawings by M. Bilyk).

³³ Припущення про те, що степова зона Українського Причорномор’я в той час могла контролюватися автохтонним протодержавним утворенням, яке в суміжній лісостеповій смузі спорудило цілий каскад велетенських за розмірами, добре обжитих і фортифікованих городищ, до сьогоднішнього дня, на жаль, не сприймається у вітчизняній науці.

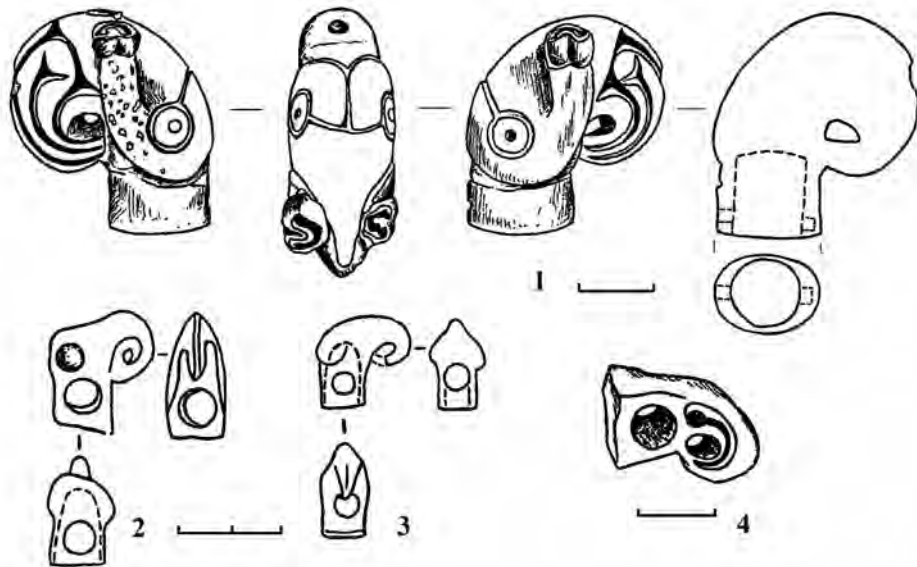

Рис. 2. Деталі кінської упряжі архаїчного періоду із Середнього Придністров'я і Західного Надбужжя: 1 – Нівра; 2 – кург.І Братишева; 3 – Городниця; 4 – Переведів.

Fig. 2. Parts of a horse harness of archaic times from Middle Dniester and Western Bug regions.

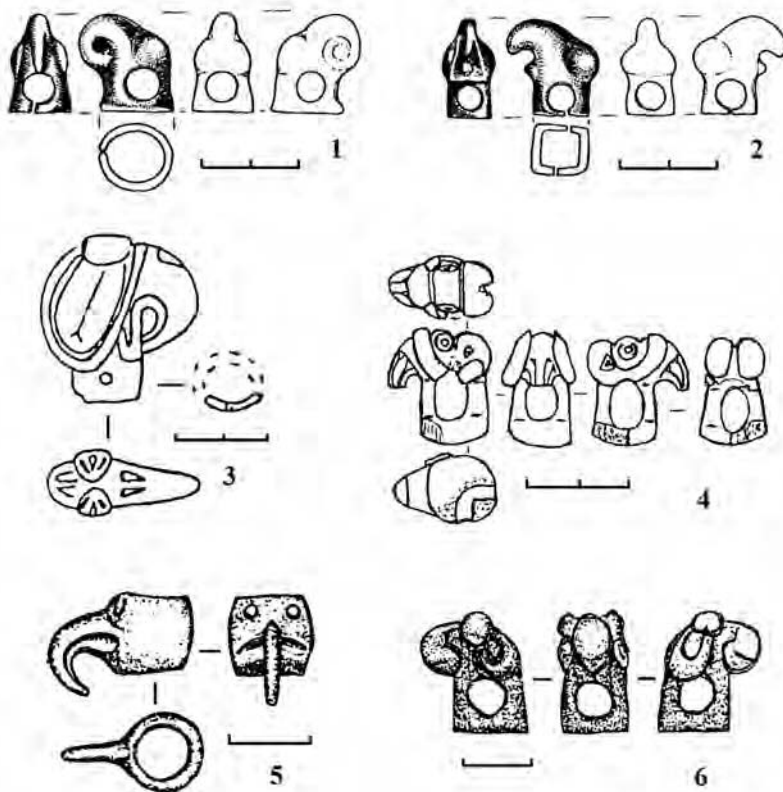

Рис. 3. Деталі кінської вузди із Західного Поділля і Західного Надбужжя. Пронизки-розподільвачі для ременів оголів'я: 1, 2 – Зваричів; 4 – Сокол; 5, 6 – кург.3 Теклівки. Навершя кістяного псалія: 3 – с.Залісся на Середньому Дністрі.

Fig. 3. Parts of a horse bridle from Western Podol and Western Bug regions. Distributors for horse head belts (1, 2, 4-6); top attachment of a bone cheek-piece (3).

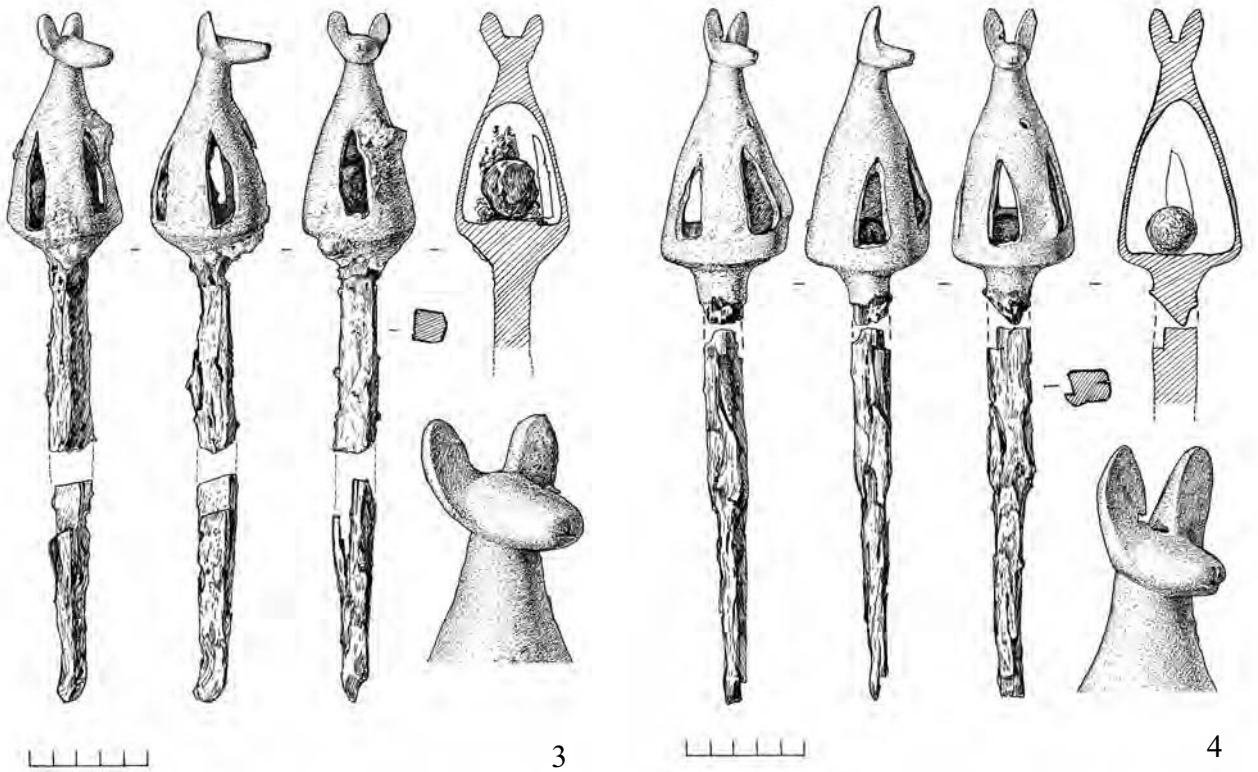
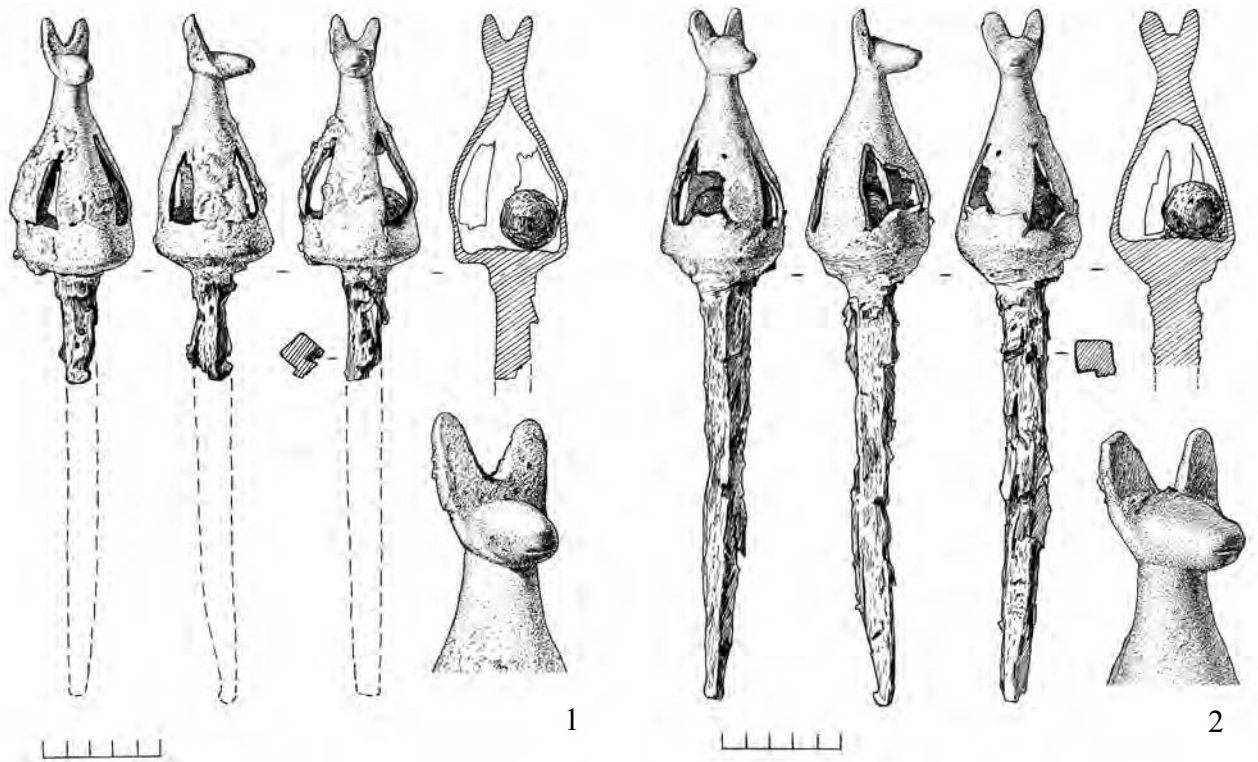

Рис. 4. Прорізні зооморфні навершя з кург.ІІ біля с.Коцюбинчики (рисунок М. Білика).
 Fig. 4. Carved zoomorphic attachments from barrow II near Kotsubinchiki village (drawing by M.Bilyk).

Рис. 5а. Біметалеве “дзеркало”-патера з кург.ІІ біля с.Братишева (з розкопок Т.Сулімирського 1932 р.).

Fig. 5a. Bimetallic “mirror”-panther from barrow II near Bratyshev village (T.Sulimirsky’s excavation of 1932).

а

б

Рис. 5а-б. Біметалева “дзеркало”-патера з кург.ІІ біля с.Братишева (деталі).

Fig. 5a-b. Bimetallic “mirror”-panther from barrow II near Bratyshev village (details).

Рис. 6. Нашивна золота платівка у вигляді гірського козла з кург.І біля с.Коцюбинчики на Середньому Дністрі (розкопки автора 2009 р.).

Fig. 6. Sewed gold plate in a form of Caucasian goat from barrow I near Kotsubinychiki village upon Middle Dniester.

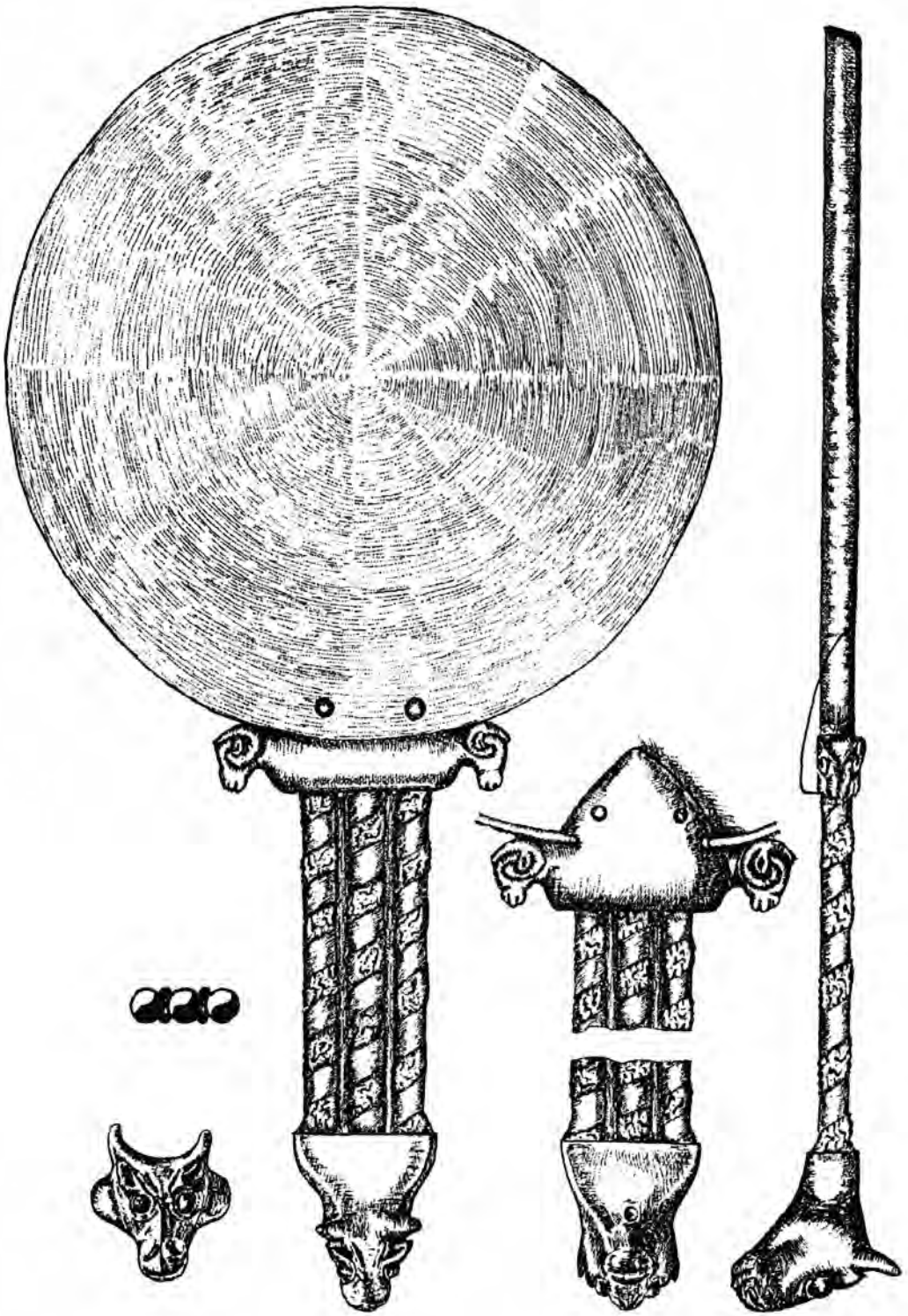

Рис. 7. Біметалеве “дзеркало”-патера з кург.І біля с.Шутнівці на Середньому Дністрі (за: Гуцал, Гуцал, 2009).

Fig. 7. Bimetallic “mirror”-panther from barrow I near Shutnivtsy village upon Middle Dniester.

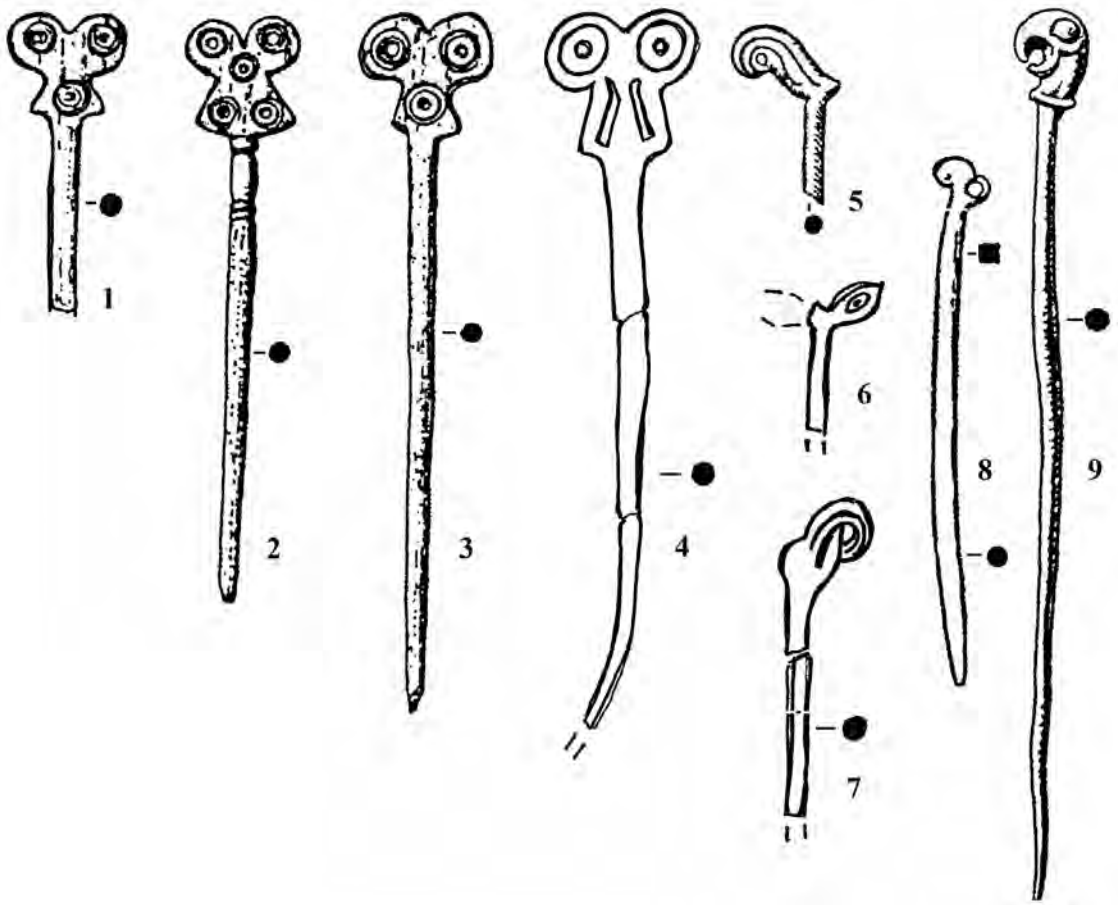

Рис. 8. Шпильки з орнаментованими щитками і декорованими голівками з пам'яток середньодністровської (західноподільської) групи.: 1, 2, 3 – поселення Оселівка; 4, 7 – кург. I Коцюбинчиків; 5 – поселення Іване-Пусте; 6 – кург. “С” Новосілки-Гримайлівської; 8 – поселення Селище; 9 – поселення Доляниани.

Fig. 8. Hairpins with decorated shields and ornamented heads from sites of the Middle Dniester (Western Podol) group.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов, 1968: Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства / М.И. Артамонов // СА. – 1968. – № 4. – С.27-45.
- Бандрівський, 1996: Бандрівський М. Зразки скіфського звірино стилю із Західної України / М. Бандрівський // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип.8. – С.64-77.
- Бандрівський, 1996а: Бандрівський М. Про час появи найраніших зразків скіфського звірино стилю на заході України / М. Бандрівський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С.345-352.
- Бандрівський, 2007: Бандрівський М. Сучасне розуміння “скіфського” і проблема Етнокультурної приналежності носіїв середньо дністровської групи / М. Бандрівський // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип.11. – С.77-100.
- Бандрівський, 2008: Бандрівський М.С. Етно-культурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи / М. Бандривский // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип.12. – С.127-161.
- Бандривский, 2009: Бандривский Н. Коцюбинчики-2 – новый памятник эпохи скифской архаики

- в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение) / М. Бандртовский // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции. – СПб, 2009. – С.30-38.
- Бандрівський, 2009*: Бандрівський М. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства сколотів / М. Бандрівський // МДАПВ. – 2009. – Вип.13. – С.113-126.
- Бандрівський, 2009а*: Бандрівський М. Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар.Хр. на Тернопільщині / М. Бандрівський // МДАПВ. – 2009. – Вип.13. – С.215-233.
- Бандрівський, 2009б*: Бандрівський М. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення) / М. Бандрівський // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л.І. Крушельницької. – Київ-Львів, 2009. – С.202-235.
- Бандрівський, Сохацький, 1995*: Бандрівський М. Кістяне навершя ранньоскіфського псалія з Ніври на Західному Поділлі / М. Бандрівський, М. Сохацький // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип.7. – С.3-6.
- Белозор, Скорый. 1985*: Белозор В.П. Архаический меч из Киева / В.П. Белозор, С.А Скорый. // СА. – 1985. – № 1.
- Вольная, 2002*: Вольная Г.Н. Прикладное искусство населения Причерчья середины I тысячелетия до н.э. / Г.Н. Вольная. – Владикавказ, 2002. – 181 с.
- Вязьмитина, 1963*: Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля / М.И. Вязьмитина // СА. – 1963. – № 2.
- Галанина, 1997*: Галанина Л.К. Келермесские курганы. “Царские” погребения раннескифской эпохи / Л.К. Галанина. – М., 1997.
- Ганіна, 1965*: Ганіна О. Поселення скіфського часу у с.Іване-Пусте / О.Ганіна // Археологія. – 1965. – Т.ХІХ. – С.106-117.
- Ганіна, 1984*: Ганіна О. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с.Залісся / О.Ганіна // Археологія. – 1984. – № 47. – С.68-79.
- Гребеняк, 1915*: Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини / В. Гребеняк // Записки НТШ. – Львів, 1915. – Т.СХХІІ.
- Гуцал, Гуцал, 2009*: Гуцал А.Ф. Курганний комплекс з бронзовим дзеркалом із Шутновець / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал // Епоха раннього заліза. Сборник научных трудов к 60-летию С.А.Скорого. – К.-Полтава, 2009. – С.125-134.
- Гуцал, Гуцал, Мегей, Могилов, 2003*: Гуцал А.Ф. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с.Теклівка на Поділлі / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002. – К., 2003. – Вип.5. – С.91.
- Іванчик, 2001*: Іванчик А.И. Киммерийцы и скифы / А.И. Иванчик. – М., 2001. – 324 с.
- Іллінська, 1963*: Іллінська В.А. Про скіфські навершники / В.А. Іллінська // Археологія. – 1963. – Т.15. – С.33-60
- Ільинская, 1968*: Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья / В.А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – 267 с.
- Ільинская, 1975*: Ильинская В.А. Раннескифские курганы асейна р.Тясмин / В.А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1975. – 221 с.
- Канторович, 2007*: Канторович А.Р. Истоки и вариации образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле / А.Р. Канторович // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. Сборник памяти М.П. Абрамовой. – М., 2007. – С.235-257.
- Кисель, 2003*: Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов / В.А. Кисель. – СПб., 2003. – 192 с.
- Ковпаненко, 1967*: Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К., 1967. – 186 с.

- Ковпаненко, 1981*: Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось / Г.Т. Ковпаненко. – К., 1981. – 158 с.
- Козенкова, 2007*: Козенкова В.И. Специфика некоторых атрибутов костюма древних “кобанцев” как показатель процесса миграций / В.И. Козенкова // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. Сборник памяти М.П.Абрамовой. – М., 2007. – С.258-294.
- Колосовская, 1982*: Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы / Ю.К. Колосовская // ВДИ. –1982. – № 4. – С.47-69.
- Крушельницька, 1974*: Крушельницька Л.І. Племена культури фракійського гальштату / Л.І. Крушельницька // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С.213-223.
- Крушельницька, 1993*: Крушельницька Л.І. Черепинсько-лагодівська група пам'яток / Л.І. Крушельницька // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С.158-239.
- Крушельницькая, Малеев, 1990*: Крушельницькая Л.И. Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды) / Л.И. Крушельницькая, Ю.Н. Малеев // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К., 1990. – С.123-132.
- Кузнецова, 2002*: Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI-III вв. до н.э. Т.1. / Т.М. Кузнецова. – М., 2002. – 349 с.
- Кузнецова, 2004*: Кузнецова Т.М. Некоторые аспекты скифской археологической культуры / Т.М. Кузнецова // *Kimmerowie, scytowie, sarmaci*. – Kraków, 2004. – С.219-230.
- Медведская, 1992*: Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и древний Восток / И.Н. Медведская // РА. – 1992. – № 3. – С.88-89.
- Мелюкова, 1976*: Мелюкова А.И. К вопросу о взаимосвязях скифского и фракийского искусства / А.И. Мелюкова // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М.: Наука, 1976. – С.106-127.
- Могилев, 2008*: Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи / О.Д. Могилев. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
- Могилев, Гуцал, 2008*: Могилев О.Д. Про один із різновидів ранньоскіфських зооморфних вуздечних прикрас / О.Д. Могилев, А.Ф. Гуцал // Археологія. – 2008. – № 4. – С.44-48.
- Никитина, 1979*: Никитина Г.Ф. Землянка скифского времени у с.Оселивка Черновицкой области / Г.Ф. Никитина // СА. – 1979. – № 3. – С.241-249.
- Переводчикова, 1980*: Переводчикова Е.В. Типология и эволюция скифских наверший / Е.В. Переводчикова // СА. – 1980. – № 2. – С.23-40.
- Петренко, 2006*: Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе / В.Г. Петренко. – Москва, Берлин, Бордо, 2006. – 175 с.
- Погребова, 1984*: Погребова М.Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время / М.Н. Погребова. – М.: Наука, 1984. – 247 с.
- Погребова, Раевский, 1992*: Погребова М.Н. Ранние скифы и Древний Восток / М.Н. Погребова, Д.С. Раевский. – М., 1992. – 263 с.
- Погребова, 1954*: Погребова Н.Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. / Н.Н. Погребова // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954.
- Русяева, 2005*: Русяева А.С. Давньогрецькі примітивні зольні вівтарі Північного Причорномор'я / А.С. Русяева // Археологія. – 2005. – № 4. – С.53-63.
- Скуднова, 1962*: Скуднова В.М. Скифские зеркала в архаическом некрополе Ольвии / В.М. Скуднова // ТГЭ. – 1962. – Т.VII. – С.5-27.
- Смирнова, 1997*: Смирнова Г.И. Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст до н.е. / Г.И. Смирнова // Археологія. – 1997. – № 3.
- Смирнова, 2006*: Смирнова Г.И. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия / Г.И. Смирнова // Древности скифской эпохи. – М., 2006.

- Toщев, Черняков, 1986:* Тощев Г.Н. Культовые зольники сабатиновской культуры Г.Н. Тощев, И.Т. Черняков // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986. – С.115-138.
- Antoniewicz, 1928:* Antoniewicz W. Archeologia Polski / W. Antoniewicz. – Warszawa, 1928.
- Bandrivskij, 1998:* Bandrivskij M. Zum fruhesten Muster des skythischen Tierstils in der Westukraine / M. Bandrivskij // Das Karpatenbecken und die Osteuropaische Steppe. – Munchen-Rahden/Westf., 1998. – S.467-471.
- Čamba l, Gregor, 2005:* Čambal R., Gregor M. Dunajská Lužná v praveku / R. Čambal, M. Gregor. – Prešov, 2005. – 64 s.
- Hellmuth, 2006:* Hellmuth A. Pfeilspitzen. Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Hohensiedlung von Smolenice-Molpir / A. Hellmuth. – Bonn, 2006. – 169 S.
- Kemenczei, 1989:* Kemenczei T. Koravaskori sirleletek az Al foldrol az oskori gyujteemenyben / T. Kemenczei // Folia Archaeologica. – Budapest, 1989. XL. – S.55-74.
- Kemenczei, 1995:* Kemenczei T. Zu fruheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken / T. Kemenczei // Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und fruheisenzeitlichen Sudosteuroopa. – München, Berlin, 1995. – S.331-348;
- Kemenczei, 2004:* Kemenczei T. Zur frage skythischen Stangenaufsätze aus dem Karpatenbecken / T. Kemenczei // Kimmerowie, Scytowie, sarmaci. – Kraków, 2004. – S.169-184.
- Kemenczei, 2009:* Kemenczei T. Studien zu den denkmalern skythisch gepragter Alföld gruppe / T. Kemenczei. – Budapest, 2009. – 410 s.
- Klosinska, 2008:* Klosinska E. Einmalige funde der kopfgestellverzierung aus dem sudostlichen Lublin-land / E. Klosinska // Sprawozdania archeologiczne. – 2008. – № 60. – S.266-294.
- Metzner-Nebelsick, 2002:* Metzner-Nebelsick C. Der “Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien / C. Metzner-Nebelsick. – Rachden-Westf, 2002. – T.1. – 542 s.
- Patek, 1989/1990:* Patek E.A. Szabo Janos Gyozo altal feltart “preszkita” siranyag / E.A. Patek // Évkönyv Eger. – 25-26. – 1989/1990. – S.61-118.
- Podborsky, 2001:* Podborsky V. Dejiny praveku a rane doby dejinne / V. Podborsky. – Brno, 2001. – 325 s.
- Reichl, 1936:* Reichl I. Zwierciadla podolskiej kultury scytyjskiej / I. Reichl // Sulimirski T. Scytowie na Zachodniem Podolu // Prace lwówskiego Towarzystwa prehistorycznego. – Lwów, 1936. – 2. – S.139-162.
- Scythian gold, 1999:* Scythian gold. Treasures from Ancient Ukraine / Ed. E.D. Reeder. – New York, 1999.
- Sulimirski, 1936:* Sulimirski T. Scytowie na Zachodniem Podolu / T. Sulimirski // Prace lwówskiego Towarzystwa prehistorycznego. – Lwów, 1936. – 2. – 186 s.
- Trachsel, 1999:* Trachsel M. Are there “Cimmerian and Scythian” finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region / M. Trachsel // Archaeology of the Bronze and Iron Age. – Budapest, 1999.
- Trachsel, 2004:* Trachsel M. Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit / M. Trachsel. – Bonn, 2004.
- Vasiliev, 1980:* Vasiliev V. Scitii agatirsi pe teritoriul Romaniei / V. Vasiliev. – Cluj-Napoca, 1980. – 185 s.
- Vulpe, 1967:* Vulpe A. Necropola hallstattiană de la Ferigile / A.Vulpe. – București, 1967. – 207 s.

Graphic traditions in the West of the Ukrainian Forest-steppe region in the 7th – the early 6th centuries B.C.: origins and reasons of transformation

The paper analyzes all the known finds of the Middle Dniester (West-Podolsk) group which are decorated by images of parts of bodies of animals, birds, etc. For example, bone top of cheek-piece from Zalesie is made in a form of stylized griffin-like head which eyes are “covered” by bull horns (Fig.2, 3). No similarities to it have been found so far. Images on bronze carved zoomorphic tops from barrow II near Kotsubinchiki village (Fig.8) also have close similarities neither at Eastern European sites, nor in Carpathian region. However, bits and cheek-pieces from this complex are almost identical with a harness found in barrow 406 near Zhurovka village that gives the reasons to date them back to the same time. Resting upon a comparison of the finds with other objects from Middle Dniester region (for example, with a bone crest from barrow near Shvaikovtsy village which is decorated by two protomes of horses: Fig.4), the author assumes that there probably was early religious-graphic tradition in the West of the Ukrainian Forest-Steppe region, which was strongly influenced by Central European and already fading Aegean-Anatolian (including Hittite) art. At the same time, the late religious-graphic tradition, which occurred on Middle Dniester and in adjoining areas, is probably represented by a number of objects with images of heads of birds of prey, a gold plate in the form of a mountain goat and bone top of cheek-piece from Nivra village (Fig.1, 1) which is dated back not later than second quarter of the 7th century B.C. that is late HaC2 according to the central European periodization of Hallstatt cultures. Most of analysed Middle Dniester finds of this late religious-graphic tradition have been made locally however, the idea of these images (at least, at initial stage), must have been brought on Middle Dniester from the Middle Dnieper and the Ciscaucasia regions where this tradition had been reformed under influence of Urartu and Assyrian environment. Bearers of the early and late above-mentioned graphic traditions could represent on Middle Dniester, probably historical Nevrida, a layer of local forest-steppe horsemen aristocracy for which skillfully decorated things were made.

Keywords: *Middle Dniester group, автохтоны, religious-graphic tradition, influence.*

Бандривский М.

Изобразительные традиции на западе Украинской Лесостепи в VII – начале VI вв. до р. Хр.: истоки и причины трансформации

В статье проанализированы известные на сегодня находки среднеднепровской (западноподольской) группы, которые украшены изображениями частей тел животных, птиц и др. Так, на костяном навершии псаля из Залися, которое оформлено в виде стилизованной грифообразной головки, глаза “закрываются” бычьими рогами (рис.2, 3). Аналогий этому навершию, не найдено. Также и изображения на бронзовых прорезных зооморфных навершиях из кург. II у с.Коцюбинчики (рис.8) не находят прямых параллелей ни в восточноевропейских памятниках, ни в Карпатском регионе, хотя удила и псалии из этого комплекса почти идентичны с упряжкой, происходящей из кург.406 у с.Журовка, что дает основания для их синхронизации. В сопоставлении с другими предметами из Среднего Приднестровья (например, с костяным гребнем из кург. у с.Швайковцы, который украшен двумя протомами лошадей: рис.4), автор делает предположение о вероятности существования на западе Украинской Лесостепи ранней религиозно-изобразительной традиции, в которой прослеживаются сильные центральноевропейские и уже затухающие эгейско-анатолийские (в т.ч. хеттские) влияния. Вместе с тем, по-зднюю религиозно-изобразительную традицию, бытовавшую на Среднем Днестре и в приле-

гающих районах, представляет, возможно, ряд предметов с изображениями головок хищных птиц, золотая пластина в виде горного козла и костяное навершие псаля из с. Нивры (рис. 1, 1), которое датируется не позднее второй четверти VII в. до р. Хр., что в центральноевропейской периодизационной схеме для гальштатского круга культур соответствует позднему HaC2. Хотя, большинство из проанализированных среднеднепровских находок этой поздней религиозно-изобразительной традиции были изготовлены на месте, однако, саму идею этих образов (во всяком случае, в начальный период), считаем привнесенной на Средний Днестр из среднеднепровского и предкавказского регионов, где эта традиция была реформирована под влиянием урарто-ассирийской среды. Носители ранней и поздней вышеупомянутых изобразительных традиций, могли представлять собой на Среднем Днестре, как предполагаем – исторической Невриде, пласт местной лесостепной всаднической аристократии, для удовлетворения нужд которой и изготавливались искусственно украшенные вещи.

Ключевые слова: *Среднеднепровская группа, автохтоны, религиозно-изобразительная традиция, влияние.*